

Borgerlige regeringer

Borgerlig politisk iværksætter. Erfaringer fra de seneste 20 år på
Christiansborg
Martin Ågerup

VKR-katastrofen
Otto Brøns-Petersen

Parasitstaten. Et *Leviathan*perspektiv på danske regeringers
økonomiske politik
Peter Kurrild-Klitgaard

Debat
Borgerligheden skal være kommunitær
Rasmus Ulstrup Larsen

Uden for tema
Liberalisme og feminisme
Filip Steffensen

Funktionalisme, holisme og metodologisk individualisme
Filip Steffensen

Den synlige hånd
Borgerlig regering

LIBERTAS

Tidsskriftet Libertas

ISSN 0903-9341. © Libertas

Tidsskriftet Libertas, som udgives af selskabet Libertas, er et uafhængigt tidsskrift til fremme af studiet af fri markedsøkonomi og personlig frihed.

Tidsskriftet Libertas postomdeles til medlemmer.

Tidsskriftet er indekseret i Dansk Artikelindeks.

Offentliggjort materiale – signeret eller usigneret – udtrykker ikke nødvendigvis redaktionens, udgiverens eller medlemmernes holdninger.

For indholdet hæfter alene forfatterne og redaktionen.

Redaktion

Torben Mark Pedersen (ansv.)

Johan J.R. Espersen

Ryan Smith

Otto Brøns-Petersen

Filip Steffensen

Signe Bøgevald Hansen

Redaktionen kan kontaktes på:

torbenmarkp@hotmail.com

Indhold Tema: Borgerlige regeringer

Temaindledning	3
Borgerlig politisk iværksætter <i>Martin Ågerup</i>	4
VKR-katastrofen <i>Otto Brøns-Petersen</i>	15
Parasitstaten. Et Leviathanperspektiv på danske... <i>Peter Kurrild-Klitgaard</i>	24
Debat	
Borgerligheden skal være kommunitær <i>Rasmus Ulstrup Larsen</i>	36
Uden for tema	
Liberalisme og feminisme <i>Filip Steffensen</i>	39
Funktionalisme holisme og metodologisk individualisme <i>Filip Steffensen</i>	62
Den synlige hånd	
Borgerlig regering	68

Temaindledning

I de seneste 50 år har der været borgerlige regeringer i over halvdelen af tiden, men det har ikke sat sig synlige spor på skatetrykket, størrelsen af den offentlige sektor, graden af regulering eller antallet af personer på overførselsindkomst.

VKR-regeringen stod bag nogle af de største skatteforhøjelser nogensinde. Schlütterregeringen påbegyndte genopretningen af dansk økonomi, men det lykkedes hverken for Schlütterregeringen eller for senere borgerlige regeringer at reducere størrelsen af den offentlige sektor eller skatetrykket.

Martin Ågerup skriver om de seneste 20 års erfaringer med borgerlige regeringer. Martin Ågerup argumenterer for, at hvis de borgerlige partier kun argumenterer for politik, som man på forhånd er sikker på at have flertal for, så flytter man ingen vælgere.

Det er den fejl, både Anders Fogh Rasmussen og Lars Løkke Rasmussen har begået. De undlod at gennemføre den ”kulturkamp”, som Anders Fogh omtalte som det vigtigste, og det førte til, at de borgerlige vælgere blev mere venstreorienterede op gennem 00’erne.

De borgerlige partier må begynde at bedrive politisk iværksætteri og være parate til at løbe nogle kalkulerede risici for at vinde vælgerne for borgerlige mærkesager.

Otto Brøns-Petersen skriver om VKR-regeringen, der gjorde sig skyldige i en enorm forøgelse af skatteindtægterne og de offentlige udgifter i de knap fire år fra februar 1968 til oktober 1971. VKR-regeringen var en katastrofe for det borgerlig-liberale Danmark, som ikke blev overvundet, og den har sat sig spor, der har præget den økonomiske politik og det politiske liv frem til i dag.

Professor **Peter Kurrild-Klitgaard** giver en mulig forklaring på statens fortsatte vækst, nemlig at den opererer som indkomstmaksimerende organisationer, så jo større velstand, der skabes, jo flere ressourcer lægger staten beslag på. Det vises i en empirisk undersøgelse at være tilfældet. Det konkluderes, at moderne

stater ikke nødvendigvis er så langt fra oldtidens røverbander: Udplyndringens omfang er bestemt af statens evne til at beslaglægge borgernes produktion.

Under ”Debat” bringes et indlæg af **Rasmus Ulstrup Larsen**, der argumenterer for, at et borgerligt samfund må være kommutært, dvs. basere sig på et antiindividualistisk og antiemancipatorisk grundlag.

Det var intentionen, at der også skulle have været bragt debatindlæg om det at være borgerlig af liberale skribenter, men de spurgte afslog alle med henvisning til manglen på tid.

Uden for Tema skriver **Filip Steffensen** to artikler. Den første omhandler liberalisme og feminisme, og den anden er om samfundsvidenskabelig metode.

I artiklen om liberalisme og feminisme diskuteres det, hvorvidt de to positioner er fornelige, og der peges på to områder, hvor der er uenighed: i spørgsmålet om frihedsrettigheder og i spørgsmålet om, hvorvidt der er en privat sfære, der ikke kan eller skal underlægges kollektive beslutninger.

I artiklen om funktionalisme, holisme og metodologisk individualisme gennemgås forholdet mellem funktionalisme og holisme. Den funktionalistiske tilgang er blevet kritiseret af liberale samfundsforskere, der lægger vægt på metodologisk individualisme og hævder, at kun individer kan handle.

Den synlige hånd er denne gang blot et billede af en sejrrig Boris Johnson, der den 12. december vandt en storsejr ved det engelske parlamentsvalg.

God læselyst

På redaktionens vegne

Torben Mark Pedersen

Borgerlig politisk iværksætteri

Erfaringer fra de seneste 20 år på Christiansborg

Martin Ågerup

Artiklen ser på de seneste 20 års erfaringer med borgerlige regeringer, og der argumenteres for, at der er behov for at flytte vælgernes holdninger i borgerlig-liberal retning. Hvis de borgerlige partier kun argumenterer for politik, som man på forhånd er sikker på at have flertal for, flytter man ingen vælgere. De borgerlige politiske partier må begynde at bedrive politisk iværksætteri og være parate til at løbe nogle kalkulerede risici for at vinde vælgerne for borgerlige mærkesager.

Denne artikel ser tilbage på de seneste knap 20 års borgerlig politik med henblik på at give et overordnet bud på, hvad vi kan lære, samt hvad denne lære bør indebære for den borgerlig strategi i de kommende år.

Konklusionerne er enkle: Der må bygges en langsigtet politisk strategi, som balancerer to behov. Det ene er behovet for at placere partierne, hvor et (lille) flertal af vælgerne befinder sig. Det andet er behovet for at flytte vælgernes holdninger i en borgerlig-liberal retning.

Det handler om at finde den rette grad af risikovillighed, så man løber kalkulerede risici i sin politikudvikling. En metafor fra erhvervslivet bruges til at illustrere dette princip.

Artiklen vil primært fokusere på aspekter af den økonomiske politik.

Iværksætteri og politisk iværksætteri

En privat, konkurrenceudsat virksomhed kan på den ene side risikere at gå konkurs, hvis den løber risici. Paradokset er, at den løber en endnu større risiko for at gå konkurs ved ikke at løbe risici. Langsigtet overlevelse kræver, at der løbende udvikles nye produkter, som virksomheden ikke på forhånd har garanti for, at kunderne vil tage til sig, og at der foretages investeringer uden garanti for afkast.

Business-litteraturen om erfaringerne med innovation og disruption viser klart, at

virksomheder ikke kan bedrive innovation på grundlag af fokusgrupper med deres kunder. Nye innovative produkter og ydelser som iPhone, Netflix og AirBnB var ikke efterspurgt af kunderne, da de blev udviklet. Frembringelsen af produkterne skabte efterspørgslen efter dem.

Politik er også et slags marked, hvor partierne tilbyder deres produkter i konkurrence med hinanden om vælgerne. Vælgerne køber produkterne med deres stemme. Også i politik er det nødvendigt at løbe risici, hvis man vil bevare sine vælgerandele på langt sigt. Det skyldes flere forhold:

1. Partierne påvirker hinanden. Hvis et parti har succes med et "produkt", vil andre partier kopiere det og dermed tiltrække vælgere. Det skaber et krav om løbende politisk innovation.
2. Andre partier udvikler ny politik, som kan tiltrække vælgere, som ellers ville have stemt på ens eget parti.
3. Partierne påvirker vælgerne med deres meldinger. Partier kan ikke blot flytte sig derhen, hvor vælgerne er, uden at det kan medføre, at vælgerne så flytter sig yderligere.
4. Forandringer i samfundet (teknologi, geopolitik, værdier og normer etc.) skaber nye muligheder, trusler og behov for politik, hvor vælgerne ikke på forhånd har

politiske svar og præferencer.

Heller ikke i politik kan man bedrive innovation alene på grundlag af fokusgrupper med vælgerne eller ved på anden vis at flytte sig derhen, hvor vælgerne er. Man må til tider frembringe nye løsninger, som kan flytte nye vælgere til partiet. Der er risici forbundet med dette, idet man skal kommunikere løsninger til vælgerne, som disse ikke på forhånd har en positiv holdning til. Ligesom meget iværksætteri slår fejl på markedet, kan iværksætteri også slå fejl i politik.

Derfor må politiske partier – ligesom virksomheder – løbe kalkulerede risici, altså risici, som vurderes at have en langsigtet mulighed for gevinst, der står mål med den kortsigtede risiko for tab. De må udvikle ny politik, som vælgerne ikke i udgangspunktet efterspørger, samt markedsføringsstrategier, der gradvist overbeviser vælgerne om den nye politiks værdi. Partier kan ikke altid bare placere sig, hvor vælgerne er, men skal udvikle politik, der kombineret med gode argumenter kan tiltrække vælgere til nye standpunkter og løsninger.

Venstres kursskifte i 1999

Det borgerlige Danmark – med Venstre i spidsen – valgte fra 1999 og frem en tilgang til politik, hvor man i overdreven grad flyttede sig selv i retning af vælgerne og i for ringe grad udviklede nye politiske løsninger og markedsføring af disse, som flyttede vælgerne væk fra andre partier og imod sig. Man var for risikovers.

Lidt karikeret var Venstres strategi i de 20 år fra 1999 og frem til valget i 2019 at lægge sin økonomiske politik oveni socialdemokraternes (dog modificeret af blandt andet et skattestop – mere om det nedenfor), og at vinde valgene på udlændingepolitikken. Udlændingekortet var så stærkt i mange år, at VKO ikke behøvede at gøre sig umage med at fremstå som et originalt alternativ til de røde partier på andre områder.

Det borgerlige Danmark står derfor i dag for eksempel reelt uden et borgerligt bud på en velfærdspolitik eller på en klimapolitik. Til gengæld har Socialdemokraterne langt om længe – men dog forudsigeligt – flyttet sig så meget på udlændingeområdet, at de borgerlige ikke længere besidder dette deres eneste

trumfkort. Og det er vel den centrale årsag til, at den borgerlige krise netop nu er så tydelig. Idékrisen er ikke af ny dato, men den parlamentariske manifestation af den er.

Lad os se lidt nærmere på dette 20-årige forløb. Som en konsekvens af valgnederlaget i 1998 valgte Uffe Ellemann Jensen at forlade formandsposten for Venstre. Ny formand og dermed statsministerkandidat for det borgerlige Danmark blev Anders Fogh Rasmussen.

Fogh Rasmussen gennemførte en transformation af partiet Venstre – og af sig selv, kan man sige. Transformationen trak Venstre ind mod midten – og på nogle områder over midten – i den økonomiske politik og i en national-konservativ retning på andre områder såsom i afvejningen af hensynet mellem borgernes retssikkerhed og behovet for terrorbeskyttelse samt i spørgsmålet om indvandring.

Var kursskiftet nødvendigt for at vinde magten?

Ifølge Søren Pinds selvbiografi, *Frie ord* (2019) blev transformationen af Venstre inspireret af bogen ”The Unfinished Revolution”, forfattet af Philip Gould, som var rådgiver for Labour-lederen Tony Blair, mens denne transformerede sit parti til New Labour. Det var Pind selv, som – ironisk nok givet hans senere modstand imod kursen – havde foræret Anders Fogh Rasmussen bogen. Interessant nok var daværende partisekretær og -strateg Claus Hjort Frederiksen, stadig ifølge Pind, indledningsvis kraftigt imod Foghs analyse og strategi. Frederiksen så ikke et behov for en ny strategi. Hans vurderede, at Venstre i 1998 havde været så tæt på at vinde med en klar liberal politisk dagsorden, at alt hvad man behøvede at gøre var at føre denne videre, og så ville sejren være sikret ved næste valg, hvor vælgerne ville være blevet (endnu mere) trætte af den socialdemokratiske statsminister, Poul Nyrup Rasmussen, og hans regering.

Alt tyder på, at Hjort Frederiksen havde ret. Tony Blairs bestræbelser på at skabe et ”nyt” labour skal forstås i den rette kontekst, nemlig at det gamle labour siden 1979 havde vist sig at være uspiseligt for et flertal af de britiske vælgere. Det var ikke partiet Venstres situation. Man havde kun været i opposition i ca. 5

år modsat Labours ørkenvandring, som havde været 18 år, da Blair blev formand.

Endvidere tydede alt i 1999 på, at magten ville være indenfor rækkevidde ved det næste valg. Nyrup var ved valget i marts 1998 kun lykkedes med at fastholde regeringsmagten med det yderste af neglene. Det skete blandt andet i kraft af et såkaldt "efterlønsbevis", som han "udstedte" som en garanti til vælgerne for, at efterlønnen ville bestå. Samme efterår indgik Nyrup et finanslovsforlig med Venstre, Det Konservative Folkeparti, Centrum-Demokraterne og Kristeligt Folkeparti, som blandt andet rummede en betydelig indskrænkning i adgangen til efterlønnen. Det var og blev opfattet som et klart løftebrud, hvilket forringede hans anseelse hos mange vælgere. Nyrups mulighed for endnu et genvalg var reelt allerede udelukket ved udgangen af 1998.

Det var der naturligvis ingen, der vidste med sikkerhed på det tidspunkt. Derfor kan man i princippet forsvare Foghs kursskifte som et forsøg på at optimere chancerne for at vinde regeringsmagten ved det efterfølgende valg. Men det harmonerer ikke med det ovenfor beskrevne syn på politik, at partier bliver nødt til at løbe kalkulerede risici for på langt sigt at kunne fastholde vælgerne. At fastholde en liberal kurs ville ikke have været en urimeligt stor risiko at løbe. Det havde været en kalkuleret risiko, som havde gjort det muligt for Venstre at argumentere for liberale mærkesager overfor vælgerne samt at overtage regeringsmagten i 2001 på en klar liberal platform at føre politik ud fra i de efterfølgende år.

Perioden efter 2001 var for Venstre (og til dels de konservative) på en måde en periode, hvor man havde et monopol. Monopolister bliver som bekendt dovne og laver for lidt produktudvikling. De monopolignende tilstande opstod, fordi de borgerlige havde et trumfkort: udlændingekortet, som bidrog afgørende til valgsejrene i 2001, 2005, 2007 og 2015. Problemet var, at de borgerlige partier ikke behøvede at argumentere helt så meget for andre borgerlige mærkesager, når man havde udlændingesagen. Det skabte en situation, hvor det egentlig bedre kunne betale sig at gå i retræte, for eksempel på frit valg og konkurrence i velfærdsstaten, på ulighed og på skat.

Under normale omstændigheder skal et parti kunne tiltrække vælgere på basis af en række mærkesager, der får partiet til at fremstå som et attraktivt alternativ til andre partier. Udlændingespørgsmålet skabte en situation, hvor spillet mere gik ud på ikke at skille sig ud på andre områder end med hensyn til udlændinge, som mere eller mindre alene ville kunne trække sejren hjem. Det indebar igen, at der blev skabt en politisk logik, hvor udlændinge nødvendigvis måtte fylde uforholdsmæssigt meget i den politiske debat. Andre vigtige temaer blev fortrængt.

Blandt de få liberale mærkesager, som Venstre rent faktisk havde indledningsvis, var skattestoppet og frit valg på velfærdsområdet. Skal man være fair overfor Fogh Rasmussen, var skattestoppet netop et eksempel på den slags politisk innovation, som jeg efterlyser.

Det havde også en vis succes. Skattestoppet blev brudt et ret stort antal gange af VK-regeringen. Men det havde en vis disciplinerende virkning – færre nye skatter blev introduceret under skattestoppet end før det. Reelt stod skattestoppet dog i løbet af VK-regeringerne mere og mere udvandet og svækket og blev reelt aflivet senest i 2010, da genopretningspakken annullerede skattelettelser fra skattereformen i 2009; lettelser, som for at overholde skattestoppet skulle kompensere for skattestigninger i samme reform.

Frit valg var et andet eksempel på liberal politisk innovation. Og igen indledningsvis med en vis succes. I begyndelsen af nullerne havde Venstre faktisk på flere områder en stærk position hos vælgerne på velfærdsområdet, delvist via en alternativ fortælling til den socialdemokratiske "send flere penge" fortælling. Men også frit valg dagsordenen løb ud i sandet for Venstre, og der var ikke andre borgerlige partier, som formåede at samle den op igen. I det seneste udspil til sundhedsreform fra VLAK-regeringen var frit valg stort set ikke nævnt.

Kulturkampen, som ikke blev ført

Fogh Rasmussens kontraktpolitik indebar, at man gik til valg på nøje udvalgte politikforslag, såsom skattestoppet, som et (lille) flertal af vælgere umiddelbart kunne forstå og tilslutte

sig. Disse politikforslag gennemførte man så, og man holdt i øvrigt (i store træk), hvad man havde lovet at gøre samt, hvad man havde lovet ikke at gøre.

Det er selvfølgelig et sundt princip i politik ikke at love mere, end man kan holde og at undgå løftebrud, når man har vundet valget. Men politisk kan man jo godt udtrykke ambitioner og anvise retninger uden at afgive løfter, hvorefter man vedholdende argumenterer for sin politik. Hvis man kun argumenterer for politik, som man på forhånd er ret sikker på at kunne gennemføre, sker der ikke nogen politisk innovation med hensyn til udarbejdelse af nye politikforslag og måder at kommunikere dem og argumentere for dem. Kontraktpolitikken bidrager derfor til en udtørring af den politiske nytænkning.

Paradokset er, at dette faktisk også stred imod Fogh Rasmussens egne tanker om behovet for en kultur- eller værdikamp. I et centralt interview i Weekendavisen i januar 2003 havde Fogh blandt andet følgende betragtninger: "Hvis man mere grundlæggende ønsker at dreje et samfund i en anden retning, er det værdidebatten, man skal tage fat på... Det afgørende er, hvem der får held til at sætte dagsordenen i værdidebatten".

Men andetsteds i samme interview bliver dette paradoks måske forklaret, for Fogh siger, at "Det er udfaldet af kulturkampen, der afgør Danmarks fremtid. *Ikke den førte økonomiske politik*" (min fremhævnings). Tanken var altså, at kulturkampen kunne føres uafhængigt af den førte politik. Det kan den naturligvis ikke. Den politiske debat tager sit udgangspunkt i den politik, der bliver lagt frem, og den politik, der bliver ført. Man kan ikke som politisk parti føre en abstrakt værdidebat, som er løsrevet fra den førte politik.

Et eksempel på dette var partiets motto om, at "skattelettelser er ikke noget vi taler om. Det er noget vi gennemfører". Problemet viste sig at være, at hvis man ikke fremlægger forslag til skattereformer, der reducerer skattetrykket, og hvis man ikke argumenterer for lavere skat i samfundsdebatten, så forsvinder emnet fra den politiske dagsorden og fra mange vælgers bevidsthed. Venstres motto burde have lydt: "Hvis vi ikke taler om skattelettelser, bliver de

aldrig til noget".

Men selv hvis man kunne føre værdikamp med retorik alene, var det ikke dét, Venstre forsøgte at gøre i praksis. Kursskiftet i Venstre efter valgnederlaget i 1998 førte til en nedtoning og på nogle punkter en decideret undsigelse af liberale principper, også rent retorisk. Et velkendt eksempel er, da Venstre i annoncer pralede med, hvor mange ekstra offentligt ansatte, der var kommet. Og Fogh Rasmussen, som i interviews og taler ligefrem undsagde liberalismen som ideologi. Hjort Frederiksen talte om, at vi skal smile noget mere, når vi betaler vores skat, fordi pengene går til noget godt (alle sammen?). Og Løkke ville ikke give skattelettelser til folk med udsigt til en badebro og i speedbåd i Skovshoved Havn. Man kunne blive ved.

De Konservative havde på papiret en mere klar borgerlig-liberal profil i den økonomiske politik, men partiet var i perioden præget af intern splittelse med mange formandsskifter og formåede af disse og flere andre grunde, som det vil føre for vidt at komme ind på her, ikke at sætte sig igennem.

Der er undtagelser fra dette generelle billede. En af dem var Lars Løkkes exceptionelt risikovillige lancering af ønsket om at afskaffe efterlønnen i sin nytårstale 1. januar 2011. Det lykkedes faktisk at opnå et flertal for en kraftig beskæring af efterlønnen. Men samtidig er det kendetegnende, at forslaget blev lanceret som et lyn fra en klar himmel. Efterlønsreformer var ikke noget Venstre talte om, men noget Venstre gennemførte.

I valgkampen i 2005 kom Folketingets daværende formand og venstrepolitiker Christian Mejdahl til at udtale følgende til Nordjyske Stiftstidende: "Jeg har ikke fantasi til at forestille mig andet, end at Folketinget på grundlag af en række ubestridelige kendsgerninger på sigt må fjerne retten til efterløn." Han blev sat brutalt på plads af partiets ledelse og måtte gå bodsgang. Her er hvad en journalist fra Berlingske Tidende dengang skrev om sagen: "Mejdahls angreb er både tragisk og rørende. Rørende fordi alle ved, at det sidste Mejdahl ønsker er at skade sit parti. Tragisk fordi enhver kan sige sig selv, at Mejdahl dementerer et udsagn, som er indlysende sandt. Det er svært at sige præcis, hvad der sker. Men der er et eller

andet i en lang, smuk demokratisk tradition, der dør, da Christian Mejdahl - Folketingets formand - undskylder over for statsministerens spindoktor, Michael Christiansen”.

Tænker man meget kortsigtet, kan man selvfølgelig hævde, at Venstres ”stealth”-tilgang til reformering af efterlønnen virkede: Venstre vandt valget i 2005 og fik gennemført en reform i 2011. Men ifølge valgforsker Rune Stubager tabte Venstre formentlig valget senere i 2011 på grund af beskæringen af efterlønnen¹. Måske kunne man have vundet valgene i både 2005 og 2011, hvis man havde talt åbent og ærligt om behovet for senere tilbagetrækning igennem hele perioden.

Løkke

Lars Løkke Rasmussens tilgang til politik som formand for Venstre og som statsminister var forskellig fra Anders Fogh Rasmussens, både på grund af forskellige personligheder, og fordi Løkke tiltrådte i april 2009 under Finanskrisen. Krisestemningen gav andre politiske udfordringer og muligheder. Løkke havde en mere søgende tilgang end Fogh. Umiddelbart kunne det ligne den risikovillige politiske innovation, som jeg efterspørger. Det er der et gran af sandhed i, men Løkkes tilgang til politik syntes uden liberal strategisk retning. Skattereformen i 2009 aflivede for eksempel skattestoppet og tilbagerullede helt unødvendigt tidligere vedtagne skattelettelser. Et tilbageslag for en liberal dagsorden. Tilbagetrækningsreformen i 2011 trak så i den anden retning.

Efter Venstre med Løkke i spidsen kom i opposition i 2011, forsøgte partiet groft at udnytte tiden i opposition til at lave liberal politikudvikling, som kunne berede partiet til igen at komme i regering. Der blev talt meget om liberale sigtelinjer og forskellige ordførere blev sat til at lave oplæg. Men det hele mundede ud i meget lidt – ofte til ordførernes store frustration – og man blev efterladt med det indtryk, at hele øvelsen mere handlede om at holde folketingspolitikkerne beskæftiget end en ambition om at udvikle ny politik.

Da Løkke igen kom i regering, blev der udarbejdet ambitiøse regeringsgrundlag med

¹ <https://www.altinget.dk/artikel/forskere-efterlo-en-afgjorde-valget>

hensyn til at reducere antallet af borgere, der ikke var selvforsørgende samt med hensyn til at fremme vækst og produktivitet. Løkke fremlagde også Helhedsplanen i august 2016 med ambitioner om en skattereform, der sænkede marginalsatten for indkomster inden 1 mio. kr., skattelettelser i bunden via et jobfradrag, udskydelse af folkepensionsalderen med et halvt år m.m.

Men disse udspil var ret løsrevne fra Venstres politik og retorik i øvrigt igennem årene og i høj grad også under Løkke. Ganske vist havde Løkke talt om, at det bedre skulle kunne betale sig at arbejde i valgkampen i 2015, men lavere skattetryk havde ikke været et ønske, og slet ikke lavere marginalskat. Tværtimod havde han i 2009 afløst skattelettelser (herunder i toppen), uden at der var nogen makroøkonomisk eller finanspolitisk tvingende grund til at gøre det. Reformen viste sig ikke at kunne gennemføres. Til Løkkes forsvar skal siges, at mere formentlig kunne have været gennemført, hvis LA's daværende ledelse havde grebet tingene smartere an.

I sin regerings efterår igangsatte Løkke et ambitiøst forsøg på at gennemføre en reform af sundhedsvæsenet. Dette reformprojekt udviklede sig til en teknokratisk øvelse uden noget klart liberalt pejlemærke. Der var for eksempel ingen fokus på at øge konkurrence og frit valg. Reformen blev igangsat alt for sent og uden at nogen rigtig forstod formålet med den. Forsøget måtte da også opgives og blev ikke noget plus for Venstre i valgkampen.

Med en strategisk kalkuleret risikotilgang kunne Venstre i stedet havde udviklet ideer til en sundhedsreform i perioden i opposition, som indarbejdede klare liberale bud på, hvordan man kan få et bedre sundhedsvæsen med de nuværende udgifter. Allerede i opposition kunne man været gået i gang med at sælge ideerne til de øvrige blå partier og til vælgerne. Man kunne have sat reformarbejdet i gang så snart man var kommet i regering og gennemført reformen i god tid inden valget. I stedet stod man tilbage med det indtryk, at reformarbejdet blev sat i gang nærmest efter en pludselig indskydelse i 11. time.

Lars Løkke Rasmussen satte trumf under det rodede indtryk ved i de sidste par uger op

til valget i juni 2019 at flirte med ideen om at opløse blå blok og i stedet indgå et samarbejde over midten med Socialdemokraterne. Det kunne der i princippet være argumenter for at gøre, hvis man på forhånd er enige om i fællesskab at løse en konkret udfordring. Endvidere kunne der have været mening i det, hvis Løkke havde fremsat sit tilbud på et tidspunkt, hvor han havde noget at forhandle med, for eksempel et par år inden valget. Ingen af disse to forudsætninger var imidlertid til stede. Frederiksen havde sit eget røde flertal, og det var uklart, hvilket projekt hun og Løkke skulle finde sammen om.

Alt i alt fremstår perioden med Løkke rodet og på centrale områder såsom den økonomiske politik og indretningen af velfærdsstaten uden klar politisk retning. Løkke er delvist undskyldt for dette. Det skyldes dels den politiske kultur i Venstre, som Løkke arvede, og det skyldes naturligvis også dels den parlamentariske situation.

Ny Alliance

Fogh tiltrådte i 2001, men først efter Ny Alliance blev dannet i maj 2007, kom der skred i skattedebatten, og det er relevant at dvæle lidt ved dette forløb. Ny Alliance fik i den første tid en enorm vælgertilslutning i meningsmålingerne. På det tidspunkt havde partiet ikke noget egentligt partiprogram. Det eneste vælgerne vidste om partiet var dybest set fire ting: 1. Hvem stifterne var 2. Ønsket om at være et borgerligt liberalt midterparti 3. Ønsket om at minimere Dansk Folkepartis indflydelse i den borgerlige blok ("nok er nok") og 4. At partiet går ind for en flad skat på indkomst, så ingen betaler mere end 40 pct. af deres sidst tjente krone i skat.

Der er ingen tvivl om, at den umage trio med Naser Khader i spidsen tiltrak alle mulige meget forskellige vælgergrupper, som projicerede deres egne holdninger og fordomme over på dette parti uden program og med de temmelig vage principerklæringer. Der er heller ikke nogen tvivl om, at mange af dem, der blev tiltrukket, blev det på grund af "nok er nok" retorikken.

Men andre store vælgergrupper blev tiltrukket af det kraftige signal om en borgerlig

liberal reformkurs, som partiets skatteforslag – det eneste konkrete politiske udspil ved partiets første pressemøde – udsendte.

Gitte Seebergs symbolpolitiske modstand mod Dansk Folkepartis væsen kunne aldrig blive et bærende grundlag for partiets realpolitiske strategi og var faktisk i direkte modstrid med denne. Det der adskilte Ny Alliance fra de radikale var faktisk ønsket om at mindske Dansk Folkepartis indflydelse gennem viljen til at samarbejde med de borgerlige – og dermed viljen til at samarbejde med Dansk Folkeparti. Khader og Samuelson kunne godt se, at der ikke kunne skabes et borgerligt flertal udenom Dansk Folkeparti. Derfor gik øvelsen ud på at sikre en situation, hvor V og K ikke kunne danne flertal med DF alene men var afhængige af endnu et parti – Ny Alliance. På den måde kunne Alliancen trække regeringen i en anden retning end DF og få stor indflydelse på den førte politik.

Hvad var det så for en anden retning, som et tilpas stort vælgergrundlag ville ønske at trække regeringen i ved at give Ny Alliance deres stemme? Hvor var det ledige standpunkt? For mig at se var der i 2007 især én borgerlig vælgergruppe, som kun i ringe omfang kunne føle sig repræsenteret af de eksisterende partier: De reformorienterede liberale, der ønskede mindre stat og mere privat, lavere skatter og mindre formynderi.

I 2007 var det kommet så vidt, at ikke ét parti i det danske folketing gik ind for blot at stoppe væksten i den offentlige sektor – for slet ikke at tale om at mindske den offentlige sektors størrelse. Dette er bemærkelsesværdigt. Både fordi almindelig logik tilsiger, at den offentlige sektor ikke kan blive ved med at vokse, og fordi det store flertal af vælgerne (64 pct.) faktisk omkring det tidspunkt tilkendegav, at de ikke ønskede flere ansatte i den offentlige sektor. 13 procent af vælgerne ønskede sågar færre offentligt ansatte – det er immervæk over 20 mandater! (Tallene stammer fra en meningsmåling udført af Catinét for CEPOS).

Alligevel var dette synspunkt ikke repræsenteret i folketinget. Det blev det dog heller ikke indledningsvis med Ny Alliance, som gik ind for vækst i de offentlige udgifter men altså signalerede en generel borgerlig reformkurs på

skatteområdet. Først med transformationen til Liberal Alliance blev reduktion af den offentlige sektors størrelse en del af den liberale reformkurs.

Ny Alliance fik på 2 døgn mere end 5.000 medlemmer. Flere meningsmålinger gav partiet opbakning fra over 10 procent af vælgerne. Som en reaktion på dette liberale oprør, trådte de Konservative langt om længe i karakter og forlangte en skattereform, som blandt andet reducerede topskatten.

Problemet med mantraet om, at skattelettelser er noget, man gennemfører, blev med al ønskelig tydelighed udstillet i forbindelse med debatten om forslaget til skatteomlægning, som blev fremlagt i sensommeren 2007. Venstre imødekom de konservative og VK-regeringen fremlagde planer om en beskeden lettelse i toppen af indkomstskalaen i form af et forslag om at flytte topskattegrænsen. Men regeringen havde meget store problemer med at argumentere for sin sag. Medierne fokuserede næsten udelukkende på den selvfølgelighed, at en sænkelse af skatten i toppen medfører, at højtlønnede får en større skattelettelse end lavtlønnede – i medierne symboliseret ved en folkepensionist. Det hele mundede ud i, at den beskudte sænkelse af skatten i toppen igen blev taget af bordet.

De blå partier har været for dårlige til at sælge liberal økonomisk politik som andet end oprydning og genopretning, ikke som en positiv og fremadskuende vision. Det skyldes i høj grad, at politik, der trak i en liberal retning, har været den eneste vej frem, når man har skullet løse økonomiske udfordringer. Derfor har også socialdemokraterne Nyrup og Thorning i deres regeringstid gennemført reformer, der i et vist omfang har øget den økonomiske frihed. Det er godt, at det er gået sådan. Men prisen har været, at liberal politik er blevet solgt og opfattet som et nødvendigt onde snarere end et gode i egen ret, for eksempel som en kilde til øget personlig frihed.

Dette er kun blevet forstærket af mantraet om, at man ikke argumenterer for politik, man alligevel ikke har flertal for. Politiken er så (højst) blevet gennemført, når det var tvungen til, for eksempel i forbindelse med genopretningen efter finanskrisen, hvor der da

også blev gennemført en ny skattereform (forårspakken 2.0 fra 2011), hvor marginalsatten faktisk blev reduceret. Men skattetrykket blev samtidig øget, og topskattelettelsen blev i høj grad spist af den efterfølgende Genopretningspakke.

Debatten om ulighed

Regeringen havde kun sig selv at takke for den dårlige presse i 2007. Fogh-regeringen havde intet gjort for at gøde jorden for en skattereform, der sænker progressiviteten i skattesystemet. Tværtimod gjorde man et stort nummer ud af en meget lighedsfikseret retorik i forbindelse med den lille skattereform i 2004. Den blev præsenteret som havende en "ordentlig" eller sågar "ansvarlig" social profil af både V og K. Med den slags retorik baner man ikke vejen for en skattereform, der sænker progressionen i skattesystemet.

Også mere generelt havde især Venstre ført en lighedsretorik, som på ingen måde gik i spænd med den foreslåede skattereform. Allerede kort efter Foghs kursskifte i 1999 begyndte Venstre at angribe Nyrup-regeringen for at føre en asocial skattepolitik. I et interview i Weekendavisen i 1999 sagde Anders Fogh Rasmussen: "Når man tager den samlede fordelingspolitik i den nuværende regerings skattepolitik, så er den jo opsigtsvækkende skæv. Der føres i den grad en skattepolitik, der vender den tunge ende nedad".²

Man begyndte endvidere at tale om voksende forskel mellem rig og fattig. Anders Fogh Rasmussen blev i april 2001 – altså inden han blev statsminister – citeret for at sige: "Ifølge Økonomiministeriet er der siden 1995 blevet 12.000 flere i gruppen med laveste indkomster. Flere rapporter viser, at forskellen mellem rige og fattige er blevet stadig større under Nyrup". Som Ejvind Larsen tørt konstaterede: "Venstres formand udtrykker sig som en anden proletarforfatter".

I april 2001 udgav Venstre et notat udarbejdet af kultursociolog og mag.art. Eyvind Veselbo (som senere blev medlem af Venstres folketingsgruppe). Blandt en lang række angreb på regeringen, gjorde man blandt andet gældende, at "2 Kilder til alle citater i dette afsnit kan findes i min bog «Den Retfærdige Ulighed», CEPOS 2007

dende, at de fattige var blevet fattigere. Dette var faktisk ikke korrekt. Alle indkomstdeciler oplevede indkomstfremgang under Nyrup-regeringen.

Om Venstres anvendelse af den slags retorik og argumentation har bidraget til, at partiet i slutningen af 2001 vandt regeringsmagten, er yderst tvivlsomt. På lidt længere sigt har retorikken medført, at Venstre gjorde sig utrolig sårbar overfor tilsvarende angreb rettet imod sig selv, da man kom i regering.

Rent principielt og ideologisk gav meldingerne ingen mening. En moderat (social-) liberal position ville have været at fokusere på at skabe så lige muligheder som muligt, og det socialpolitiske fokus burde være på at hjælpe dem, der ikke kan klare sig selv, ikke på at reducere den generelle ulighed mellem borgerne, og da slet ikke i et land som Danmark, som på det tidspunkt havde den laveste grad af økonomisk ulighed blandt alle OECD-landene.

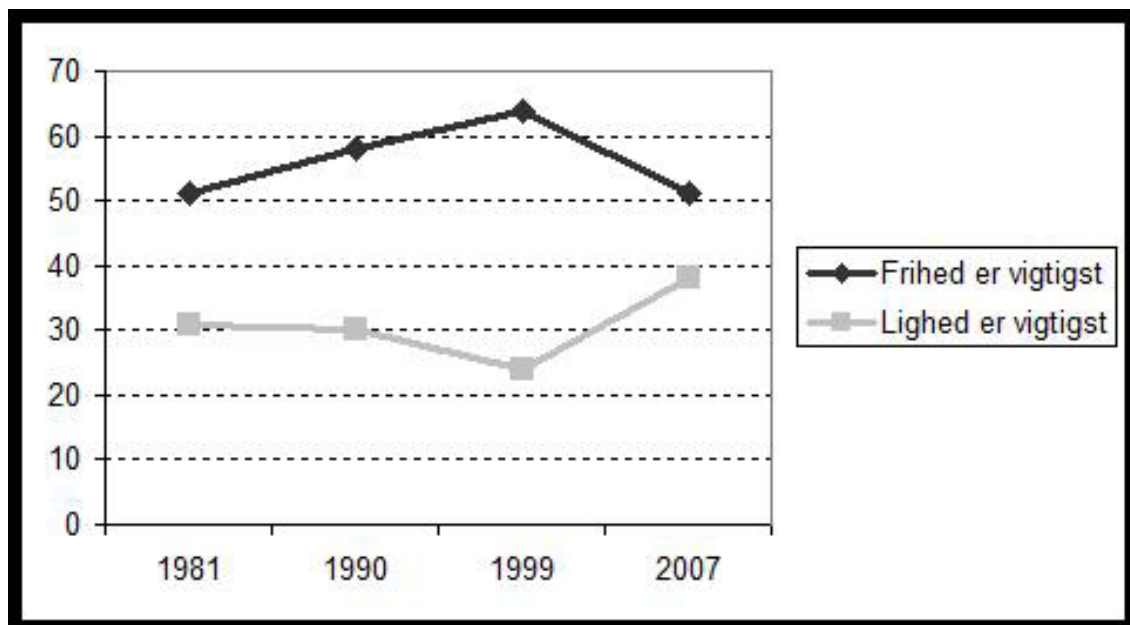
Da Venstre ændrede kurs i ulighedsdebatten, havde befolkningens holdninger til ulighed i næsten to årtier bevæget sig i en mere liberal retning. For eksempel viste tal fra World Value Survey, at stadig flere satte frihed over lighed i perioden fra 1981 og frem til 1999, jf. figuren nedenfor.

Men herefter vendte udviklingen. Andelen,

som sætter frihed over lighed, er i 2007 tilbage på niveau med målingen fra 1981. Andelen, der sætter lighed over frihed, når op på et historisk højt niveau i 2007³. Vi har ikke data for senere år.

Det tidsmæssige sammenfald mellem Venstres kursskifte og de ændrede holdninger i befolkningen er påfaldende, men beviser naturligvis ikke en sammenhæng. Det forekommer dog sandsynligt, at en sådan sammenhæng findes. Den lighedsorienterede retorik fra de borgerlige partier sendte et klart signal til befolkningen, meningsdannere, lederskribenter, menige folketingsmedlemmer osv. om, at øget lighed bør være en politisk målsætning. Det flytter holdninger.

³ Der skal tages det forbehold, at 2007-målingen ikke er udført på samme måde, som de andre målinger. WVS målinger bliver udført ved interviews, hvor interviewer og interviewperson sidder overfor hinanden. Catinétmålingen er gennemført som telefoninterviews. Denne forskel i interviewmetode kan føre til forskellige resultater. Endvidere er de foregående spørgsmål i de to undersøgelser forskellige, hvilket kan påvirke interviewpersonen i forskellige retninger. Det forekommer dog ikke sandsynligt, at disse faktorer i sig selv kan forklare den store fremgang i graden af lighedsorientering, men omvendt kan det ikke afvises.

Kilde: World Value Survey og Catinét (sidstnævnte gennemført i uge 37 2007, 1010 respondenter)

Mange vælgere danner deres holdning ud fra, hvad de politikere, de støtter og stoler på, argumenterer for. Det gælder i særdeleshed de mange loyale partisoldater, som lader partiledelsen formulere den konkrete politik, som baglandet så vælger at gå ind for. Men det gælder også andre vælgere.

Politisk kan man reelt ikke gøre ret meget for at øge ligheden uden at komme i konflikt med andre væsentlige liberale målsætninger. Omvendt vil de fleste effektive tiltag, som øger den personlige frihed, det private initiativ, private investeringer, produktivitet og vækst også kunne føre til øget ulighed – selvom nogle også kan føre til det modsatte.

Venstre har gjort de borgerlige vælgere mere venstreorienterede

Ulighedsdebatten er en illustration af et bredere problem: Venstre har med sin retorik formentlig flyttet befolkningens holdninger væk fra en liberal position. I ulighedsspørgsmålet repræsenterer den liberale position et fokus på lige muligheder og på, at omfordeling primært skal komme dem til gode, der ikke kan klare sig selv. Venstre rykkede sig selv og store dele af deres vælgere over imod en position med fokus på skabelse af generel lighed i indkomst mellem alle borgere via statslig omfordeling. Det tjener til at styrke de røde partier og svække de blå. Ligegyldig hvor rød Venstre gør sin retorik på dette felt, vil man ikke kunne konkurrere med de røde på en rød dagsorden. Det gælder i stedet om at skabe en blå dagsorden.

Professor Peter Kurrild-Klitgaard når frem til en tilsvarende konklusion for vælgernes holdninger mere generelt i en artikel i tidskriftet *Økonomi & Politik*⁴ fra 2011, hvor han konkluderer: ”Kulturkampens forestilling om, at man skulle påvirke vælgernes grundlæggende holdninger i en mere liberal retning, holder overhovedet ikke.” Han uddyber:

”Rune Slothuus har via eksperimenter vist, hvorledes vælgernes holdninger i realiteten bliver påvirket af de positioner, som politikerne indtager, Slothuus (2010). Hvis »afsenderen«

⁴ ”Kontraktspolitik, kulturkamp og ideologi 2001-201”, *Økonomi & Politik* årgang 84, 2011 https://www.djoef-forlag.dk/openaccess/oep/files/2011/3_2011/3_2011_5.pdf

er vellidt, påvirker det nogle vælgere til at synes bedre om de budskaber, der associeres med »afsenderen«. Set i dette perspektiv er det plausibelt, at kombinationen af kontraktspolitik og den i praktisk politik og daglig retorik førte kulturkamp i virkeligheden har flyttet de borgerlige vælgere til venstre i det politiske spektrum. Det er tillige en hypotese, der er konsistent med andres observation på baggrund af lignende data: At det ikke er vælgerne generelt, eller de venstreorienterede vælgere, der er rykket mod venstre, men derimod de højreorienterede”.

Den parlamentariske krise for det borgerlige Danmark 2015-19

Hvis man skal identificere en primær årsag til etableringen af Liberal Alliance (LA), er det Venstres kraftige ryk i rød retning i den økonomiske politik i bredeste forstand. Uden dette ryk, havde det næppe været muligt at skabe hverken Ny Alliance eller at genrejse partiet som Liberal Alliance.

Det parlamentariske kaos i perioden 2015-19 under Løkke's rene V-regering samt under V-LAK-regeringen kan dermed indirekte – og delvist – tilskrives kursskiftet i 1999. Perioden var primært kendetegnet ved at udgøre en parlamentarisk krise for det borgerlige Danmark. Den idépolitiske krise i det borgerlige Danmark med Venstre i spidsen var allerede en kendsgerning.

Den anden årsag til den parlamentariske krise var Dansk Folkeparti. DF var i den rene parlamentariske forstand et borgerligt støtteparti: det pegede på Løkke som statsminister. Under tidligere borgerlige regeringer fra 2001 og frem har DF ageret ud fra den forståelse, at det at være et borgerligt støtteparti kræver mere end det. Det indebærer, at man skal træde til og i et rimeligt omfang hjælpe regeringen med at gennemføre sin politik. Det var faktisk en væsentlig grund til dannelsen af DF, at man så Fremskridtspartiet, hvis økonomiske politik man i store træk (dengang) var enig med, som alt for kompromisløst. DF's kompromisvilje så vi for eksempel i forbindelse med skattereformen i 2009 samt tilbagetrækningsreformen i 2011, som modigt og ansvarligt blev båret igennem med Dansk Folkepartis stemmer.

Thulesen Dahl overtog formandsposten i 2012. Herefter skiftede partiet kurs, hvilket den store valgsejr ved folketingsvalget i 2015 formentlig bidrog til. DF blev det største parti i blå blok. Men det betød ikke, at de gik i regering med Venstre. Partiet støttede dannelsen af Løkkes regeringer, og dermed implicit regeringsgrundlaget, men det viste sig nærmest notorisk uvillig til at hjælpe regeringen med at gennemføre sin politik, især den økonomiske politik. Dermed – vil jeg hævde – skiftede partiet også identitet væk fra den præmis, det blev grundlagt på.

Et støtteparti kan aldrig skrive blankt under på alt, hvad regeringen lægger frem. Men hvis det største borgerlige parti i Danmark ikke vil acceptere borgerlig politik, kan det borgerlige samarbejde på Christiansborg ikke fungere – og det er, hvad vi har bevidnet de seneste år.

DF står ikke alene med ansvaret for denne udvikling. Ikke mindst Liberal Alliance har opført sig uklogt – både langsigtet strategisk og taktisk i det daglige. Men Anders Samuelsen rolle i fortællingen om sammenbruddet – hans famøse ultimative krav om topskattelettelser – udgør en birolle i forhold til Thulesen Dahls hovedrolle.

Vælgerne straffede både DF og LA hårdt, og det kan næsten kun tolkes som et vink med en vognstang om, at vælgerne ønsker borgerlige støttepartier, der viser større vilje til at hjælpe en borgerlig regering med at gennemføre sin politik.

Man må forvente, at dette bliver den lære, som DF drager. Da Dansk Folkeparti gik med i diverse forlig under Kjærsgaard, blev det belønnet af vælgerne. I dets nye rolle som kæp i hjulet på den borgerlige politik blev partiet straffet.

Partiet har brug for at genfinde en borgerlig identitet. I dag er det reelt et enkeltsagsparti i stil med hedengangne Centrum-Demokraterne. Hvor CD havde fokus på bil- og boligejere, er DF et parti for de ældre og de islabekymrede. Når andre overtager de dagsordner, har DF ikke meget andet at byde på. Partiets gamle slogan: "Du ved, hvad vi står for", er i virkeligheden helt misvisende. Ingen ved i dag, hvad DF egentlig vil og står for ud over på nogle få mærkesager.

Også med hensyn til DF's bevægelse i socialdemokratisk retning i den økonomiske politik vil jeg hævde, at den ikke bør ses løsrivet fra Venstres rejse i samme retning. Venstre har rykket hele den økonomisk-politiske debat i socialistisk retning, og et opportunistisk parti som DF kan forventes på et tidspunkt at agere derefter og justere sin egen profil.

Også Venstres håndtering af DF har altså været kortsigtet og alt for risikoavers. Et regeringsbærende parti skal selvfølgelig ikke lægge sig alt for meget ud med sit parlamentarisk grundlag, men omvendt må man også her løbe kalkulerede risici. Det gjorde man i for ringe grad. Når man gjorde det, som for eksempel med tilbagetrækningsreformen, viste det sig, at DF var villig til at lægge stemmer til, når regeringen stod fast.

Venstres logik gik for det første ud på ikke at lægge sig ud med DF og for det andet ikke at argumentere for politik, man ikke kunne få igennem. Det indebar, at Venstre i vælgernes øjne kom til at flytte sig derhen, hvor DF lå: Man gennemførte den politik, som DF kunne gå med til og argumenterede ikke for andet. Det indebar, at DF måtte flytte sig endnu længere i rød retning. Dermed blev gabet imellem LA og K på den ene side og DF på den anden for stort. Som jeg har påpeget, ligger meget af ansvaret for det parlamentariske kaos i perioden hos Samuelsen og Thulesen-Dahl. Men denne bagvedliggende mekanisme spiller også ind og er formentlig en forudsætning for forløbet.

Med hensyn til det politiske indhold står Liberal Alliance langt stærkere end DF. Partiets primære fejl var for det første en alt for ensidig og stejl satsning på at få sænket topskatten. For det andet, at dette blev kommunikeret som et ultimatum til den brede offentlighed. Sådan forhandler man ikke på Christiansborg. For det tredje skulle LA ikke været gået i regering, og for det fjerde skulle partilederen ikke have valgt udenrigsministerposten. Stort set ingen havde stemt på LA på grund af partiets udenrigspolitik (som i store træk stadig ikke er blevet kommunikeret til vælgerne den dag i dag).

LA har gode forudsætninger for at genvinde tilliden hos de liberale vælgere ved at vende tilbage til den linje, partiet førte frem til 2015.

Den egentlige udfordring kommer, når der igen tegner sig et borgerligt flertal, men her bør lærepengene fra den seneste valgperiode være en stor hjælp. Endvidere kan et muligt ryk til højre hos Venstre tilbage til en position, der minder mere om partiets politiske position i 1980'erne og 90'erne blive et problem for LA.

Konklusion: Tid til politikudvikling og værdidebat hos de borgerlige

De borgerlige partier bør udnytte deres tid i opposition til at udvikle ny politik, der giver klare borgerlig-liberale svar på de store politiske dagsordener.

Partierne bør være villige til at løbe kalkulerede risici på udvalgte områder. Det betyder, at de på udvalgte områder udvikler politik, som ikke er efterspurgt af vælgerne her og nu, men som leverer så overbevisende svar, at man med god politisk kommunikation kan flytte vælgerne i retning af den nye politik og dermed tiltrække nye (og fraløbne) vælgere.

Blandt de emner, som bør adresseres kan til illustration nævnes (listen er på ingen måde fyldestgørende)

Frit valg til borgerne på velfærdsområdet

I VK-regeringens første år havde den et offensivt alternativ til rød bloks krav om højere udgifter. Øget velfærd kunne opnås ad anden vej, nemlig ved at indrette den offentlige sektor, så den gav borgerne et frit valg. Men de senere år har de borgerlige partier næsten helt opgivet ideen om øget frit valg. Dermed er de dømt til at tabe i kampen med rød blok om at være dem, der er bedst til velfærd. Borgerne vil altid have større tro på rød bloks vilje til at øge udgifterne.

En blå velfærds politik skal tage udgangspunkt i, at der er langt mere perspektiv i at skabe velfungerende konkurrence og frit valg imellem forskellige udbydere, så danskerne får bedre velfærd per udgiftskrone, end de kan få i dag. Vi ser en gradvis tilsanding af velfærdssektoren. Lægerne bruger for eksempel stadig mindre tid på patienter, og pædagoger stadig mindre tid på børnene. Det er konsekvenser af en planøkonomisk velfærdsstat, hvor den politiske detailregulering bliver stadig mere omfattende og bureaukratiet stadig mere kvæ-

lende. Løsningen er et system, der i højere grad bygger på at give de enkelte institutioner frihed under ansvar i indbyrdes konkurrence.

Vækst og velstand

Væksten i dansk økonomi har siden finanskrisen ligget langt under de historiske vækstrater. Lav vækst er ikke på samme måde som store underskud på statsfinanserne et akut problem. Det er dog kun et spørgsmål om tid, før dette problem går op for både politikere og befolkning. Når det sker, bør de borgerlige partier have realistiske løsninger klar, og de bør allerede i længere tid have argumenteret for dem for dermed dels at fremme en vækstdagsorden og dels tage ejerskab til den.

Klimapolitik

De borgerlige partier må udvikle en borgerlig klimapolitik. Det gælder især Venstre og Konservative, som i øjeblikket peger på planøkonomiske tiltag, der giver alt for små klimaforbedringer for pengene til, at de kan vise en realistisk vej til at bringe CO₂-udledningen til ophør – både i Danmark og i særdeleshed globalt.

Indvandringspolitik

En liberal indvandringspolitik bør sikre, at indvandrere er selvforsørgende og velintegreerede, og den skal beskytte vores samfundsorden uden at gå på kompromis med det centrale element af selvsamme orden, som er respekten for det enkelte individ og dets frihedsrettigheder.

VKR-katastrofen

Otto Brøns-Petersen

VKR-regeringen fra 1968 til 1971 var en katastrofe for det borgerlig liberale Danmark, som ikke blev overvundet. Indtægternes andel af BNP voksede med ni procentpoint, og for landet varslede den årtiers balanceproblemer, der har præget den økonomiske politik og det politiske liv frem til i dag.

I 1968 tiltrådte VKR-regeringen med den radikale leder Hilmar Baunsgaard som statsminister. Begivenheden kom til at trække lange spor. Dansk økonomisk politik og det politiske liv blev præget helt frem til i dag. Vi havde næppe haft det partipolitiske billede eller den politiske diskussion, vi har, uden VKR-regeringen. For det borgerlige-liberale Danmark var det en katastrofe, som ikke blev overvundet. Og der er tilmed risiko for, at den kan gentage sig. For landet indvarslede den årtiers økonomiske balanceproblemer, som vi først for nylig er kommet i gennem.

VKR-regeringen blev sidste fase af den femtenårsperiode, fra midten af 1950'erne til begyndelsen af 1970'erne, som den økonomiske historiker Gunnar Viby Mogensen (2010) har kaldt "velfærdsstatens guldalder". Det er for alvor i denne periode, at Danmark gik fra historisk at have været et lavskattelands i international sammenligning til placeringer i toppen af listen. I 1950 var skattetrykket godt 20 pct. af BNP, det samme niveau som i USA. Frem til slutningen af 1950'erne lå de to lande på omtrent samme niveau. Skattetrykket var tæt på at blive fordoblet i løbet af "guldalderen". Heraf stod VKR-perioden for langt det enkeltstående største bidrag.

Velfærdsstaten kom dog oprindeligt ikke med Venstre og Konservatives gode vilje. Det store slag stod om indførelsen af folkepensionen, som blev vedtaget i 1956. Samme år skrev den konservative Poul Møller (som senere skulle blive finansminister i VKR-regeringen)

f.eks.: "Medens det i dag ville være et tvivlsomt foretagende at vinde folket for en socialisering, dvs. statsovertagelse af denne eller hin industri, så er det ulige lettere at få flertallet til at gå ind for en rigelig folkepension; men resultatet er det samme: Samfundet kommer til at disponere over en større del af produktionsresultaterne. Velfærdsstatens metode er blot at stille løfterne i første geled, love kostbare løsninger på vanskelige problemer", Konservativt Folkeparti (1956). Hans bror, politikeren Aksel Møller, sammenlignede borgerne i velfærdsstaten med dyrene i zoologisk have. Venstre endte dog med at stemme for folkepensionen, som kun De Konservative var imod nogle år endnu.

Det sidste alvorlige forsøg på at vende udviklingen var VK-planen fra 1959. Den gik ud på at bremse udgiftsvæksten, lette skatterne og øge omfanget af private sikringsordninger. Forsøget mislykkedes. Og som Henning Fonsmark bemærker, var deres vælgere i høj grad "købt op", da de igen i 1968 fik chancen for at danne regering, Fonsmark (1990). VKR-regeringen afløste det såkaldt "røde kabinet" fra 1966-67. Det var en fast parlamentarisk aftale mellem den socialdemokratiske regering og støttepartiet SF.

Hvor velfærdsstatens ekspansion i de første ti år i høj grad handlede om nye ordninger som folkepensionen og invalidepensionen, kom sidste del af perioden til at blive karakteriseret ved kraftige forhøjelser af ydelsesniveauet og en svækkelse af forsikringselementet. Det gælder f.eks. indførelsen af fuld folkepension til alle i

1970 og en væsentlig forhøjelse af dagpengenes kompensationsgrad i 1967-70, hvor a-kasserne fik mindre karakter af en forsikring og meget mere blot blev offentlige overførsler. I 1964 blev daginstitutionerne ændret til primært at være for mindrebemidlede til at omfatte alle forældre. Sygekasserne mistede ligeledes gradvis deres oprindelige forsikringskarakter, og de forsvandt helt i 1973. Fra midten af 1960'erne til midten af 1970'erne blev antallet af offentligt ansatte fordoblet.

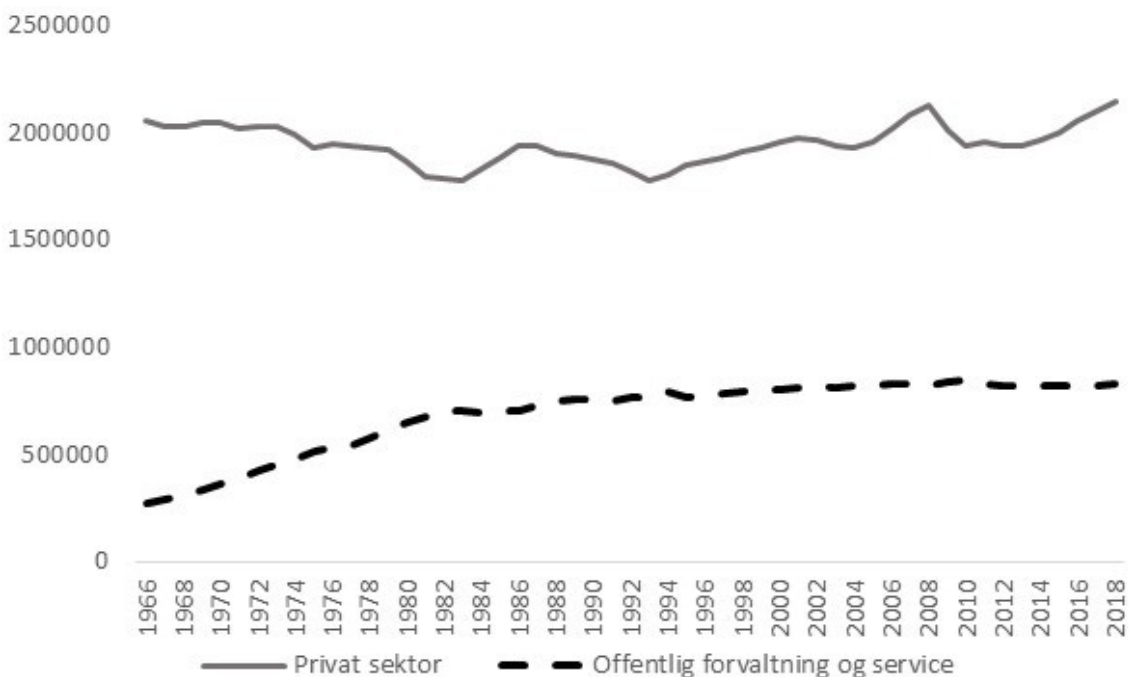
Udgiftsvæksten var omtrent lige så høj under VKR som under Det Røde Kabinet. Derimod tog stigningen i skatterne for alvor fart under VKR. Indtægternes andel af BNP steg med 9 procentpoint. Udgiftsvæksten i denne periode var i høj grad drevet af de stigende indtægter og af en i første omgang betydelig forbedring af de offentlige finanser. En række skelsættende skattepolitiske tiltag resulterede i de bugnende kasser. For det første blev momsen – som i dag er statens vigtigste indtægtskilde – indført i 1967. For det andet blev kildeskatten indført i 1970. Systemet med, at arbejdsgiverne løbende indeholder medarbejdernes skat, uden at de rigtig ser den i mellemtiden, stammer derfra. Med kildeskatten blev også skattefradragsret-

ten afskaffet. Skattefradragsretten indebar, at man kunne fradrage sidste års skat i årets skattepligtige indkomst. En utilsigtet bivirkning af indførelsen af kildeskat blev, at marginals-katten i overgangsåret 1969 i praksis var nul for mange skatteydere (fordi 1967-indkomsten blev beskattet i 1968, 1968-indkomsten i 1969, mens 1970-indkomsten blev beskattet i 1970). Det resulterede i den hidtil kraftigste økonomiske vækst nogensinde registreret i Danmark – og dermed også til ekstra indtægter fra andre skatte-kilder. For det tredje medførte kommunalreformen fra 1970 og indførelse af en amtskommunal indkomstskat en betydelig stigning i indkomstbeskatningen. Selv om de nye amter fik en del af kommunernes tidligere opgaver, blev kommunernes skatteindtægter ikke reduceret, så det samlede skattetryk steg svarende til den nye amtskommunale skat.

Myter om velfærdsstaten

Det er en populær myte, at velfærdsstatens kraftige udbygning var en nødvendig forudsætning for væksten i den private sektor. Den går kort sagt på, at forudsætningen for at få kvinderne ud på arbejdsmarkedet og til rådighed for bl.a. industrien var, at de opgaver, som

Figur 1. Beskæftigelse 1966-2018, antal personer

kvinderne hidtil havde varetaget i hjemmene, blev overtaget af det offentlige – herunder pasning af børn, gamle og syge.

Realiteten er imidlertid, at der trods kvindernes indmarch på arbejdsmarkedet skete et samlet fald i den private sektor. Fra midten af 60'erne til indgangen af 1980'erne forsvandt en tiendedel af beskæftigelsen i den private sektor, jf. figur 1. Udviklingen var endnu mere markant, når man måler i antal præsterede arbejdstimer, hvor nedgangen i samme periode var på mere end 25 pct., se figur 2. Der skete altså ikke blot et relativt, men stort absolut fald i den private sektors beskæftigelse. Den offentlige sektor voksede ikke for at gøre den private større, men opslugede, hvad der svarer til hele tilgangen til arbejdsstyrken fra kvindernes indmarch, og fortrængte derudover en pæn del af den private sektor.

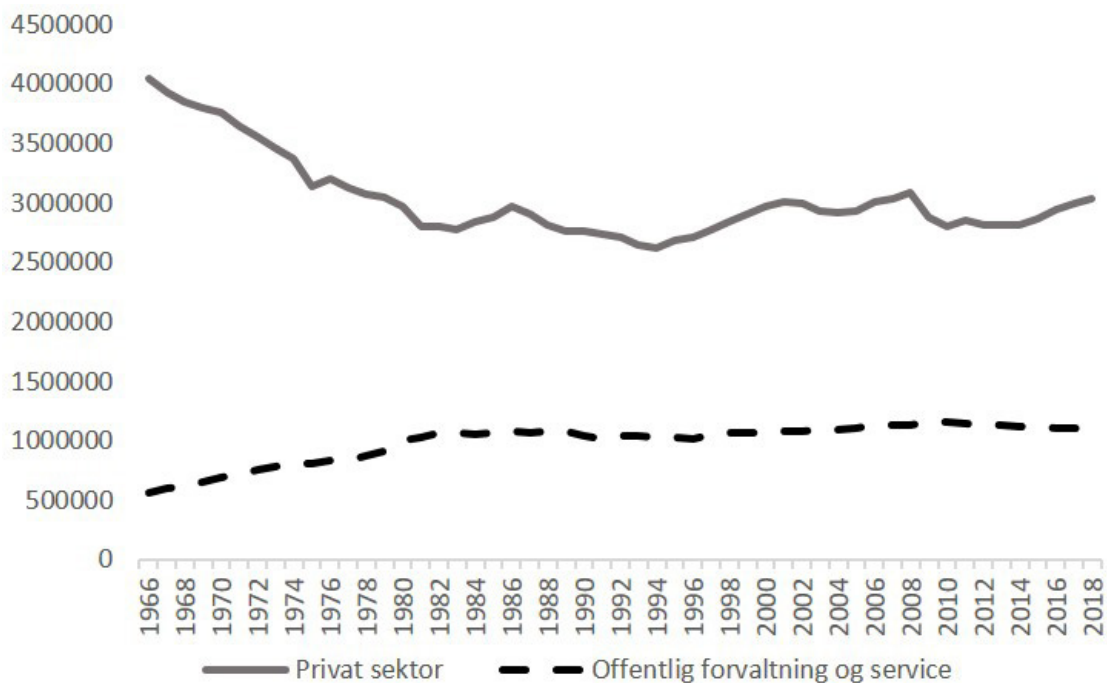
En anden populær myte er, at velfærdsstaten har bidraget til at gøre Danmark velstående. Myten synes underbygget af, at vi i dag er relativt velstående og samtidig har et internationalt set højt skatte- og udgiftstryk. Men Danmarks høje position som velstående land stammer fra før velfærdsstatens indførelse. Som det fremgår af figur 3, toppede den relative velstand

per dansker i forhold til de ”gamle” europæiske lande (UK, Tyskland, Frankrig mv.) allerede i 1950'erne. I forhold til USA toppede vi i begyndelsen af 1970'erne. I begge tilfælde ser jeg bort fra de store midlertidige udsving omkring depressionen i 30'erne og Den anden verdenskrig. Trenden er imidlertid klar nok.

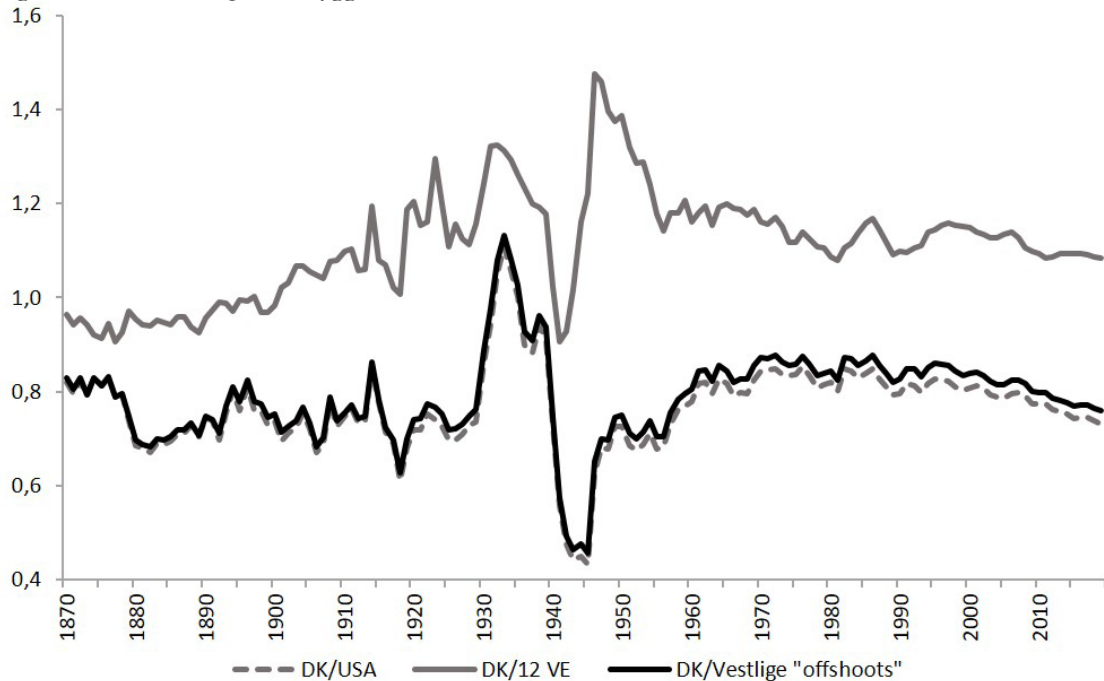
Som det fremgår af figur 4, har Danmark historisk været et lavskattelands med et skatetryk på niveau med USA og under Storbritannien, som i dag begge ligger klart lavere. Transitionen til et højskattelands begyndte i 1960'erne. Vi blev altså rige før velfærdsstaten, ikke på grund af den.

Det har nærmest også mytisk status, at velfærdsstaten ligger bag den relativt velkonsoliderede offentlige økonomi. De offentlige finanser er trods alt i dag relativt solide i de skandinaviske lande, som også er kendt for de mest udbyggede velfærdsstater. Men realiteten er, at indførelsen af velfærdsstaten skabte voldsomme statsfinansielle balanceproblemer, som det siden har taget årtiers konsolideringspolitik at rette op på. Det er ikke noget tilfælde, for velfærdsstatens grundlæggende logik er at forringe de offentlige finanser. Umiddelbart lider den under betydelige incitamentsproble-

Figur 2. Beskæftigelse 1966-2018, antal timer

Figur 3. Relativt BNP per indbygger, 1870-2019

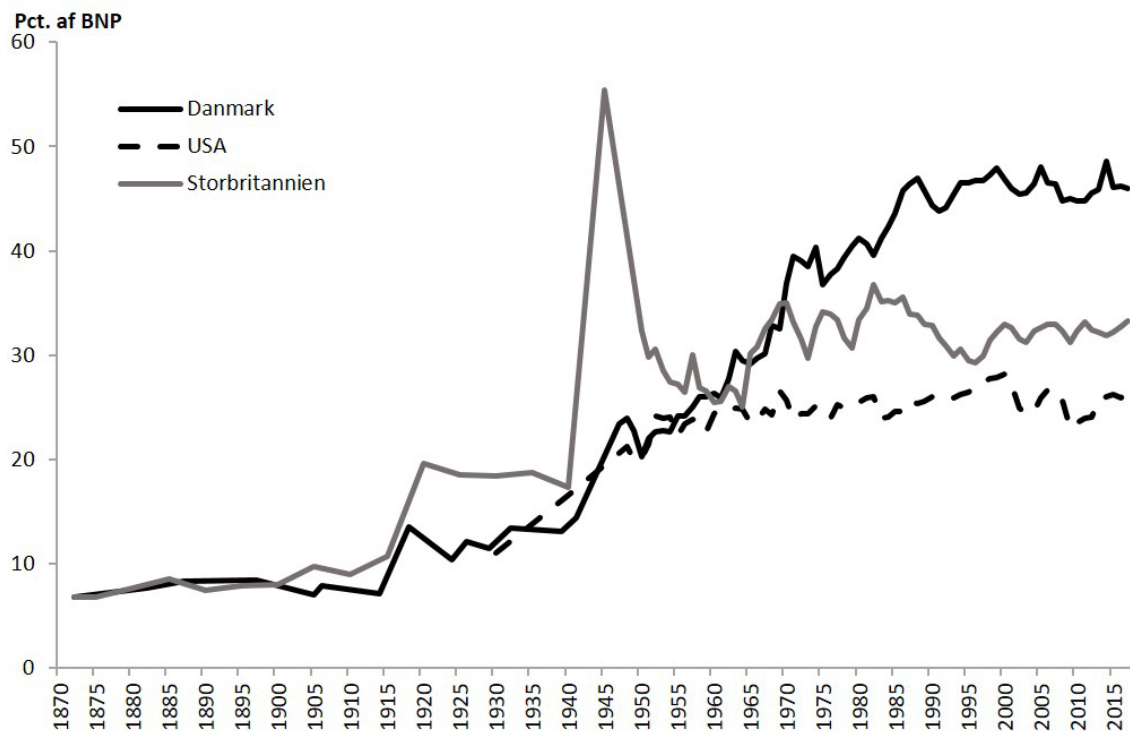

Kilde: Madison Project, OECD

mer, som kan sammenlignes med det klassiske "fællede tragedie", Brøns-Petersen (2018). Afkoblingen mellem betaling og ydelser medfører et incitament til at udføre mindre produktiv indsats, fordi den beskattes, og omvendt

et højere forbrug af gratis ydelser, der ikke prissættes. Omkostningen kan i høj grad væltes over på andre i begge tilfælde. Et afgørende "fællede tragedie"-problem ikke mindst ved velfærdsstatens indførelse i Danmark var inci-

Figur 4. Skattetryk 1870-2017

tamentet til at skubbe byrderne over på fremtidige generationer. Det gælder for de ydelser, som ellers ville kræve en opsparing, så som netop folkepensionen. Den første generation ved indførelse - og forhøjelse - af folkepensionen har en entydig gevinst, fordi de modtager en pension uden at skulle betale for de foregående generationer. For kommende generationer går regnestykket groft sagt lige op, indtil de offentlige finanser er så svækkede, at generationerne til den tid er nødt til at geare pensionssystemet ned. Denne simple logik forklarer en hel del af dynamikken bag velfærdsstatens guldalder og den efterfølgende økonomiske genopretning. Man traf beslutninger, der først skulle betales for senere. Til at begynde med var der endog en illusion om, at de offentlige finanser var relativt velkonsoliderede.

Velfærdsstatens historie fortalt gennem offentlige nøgletal

Tabel 1 tegner et ganske markant billede af udviklingen i den økonomiske politik i Danmark siden Det Røde Kabinet og VKR-regeringen og frem til i dag. Der er angivet, hvor meget henholdsvis de samlede offentlige indtægter (primært skatter), udgifter samt den offentlige saldo har ændret sig i de otte regeringsperioder, der har været frem til i dag.

Hvis den offentlige sektor vokser i samme takt som BNP, er udgiftstrykket konstant. Derfor er ændringen nul. Hvis derimod ændringen er positiv, vokser den offentlige sektors andel af økonomien. Det samme gælder for indtægter og saldoen på de offentlige finanser.

På lang sigt kan økonomien selvsagt ikke vokse hurtigere end den samlede økonomi.

Som det ses, voksede de offentlige udgifter rekordagtigt svarende til 1,6 pct. af BNP om året under Det Røde Kabinet. Stigningen på 1,5 pct. af BNP om året under VKR fulgte dog lige efter. På seks år voksede den offentlige sektor med, hvad svarer til næsten ti pct. af BNP.

Det er værd at bemærke, at der trods udgiftsvæksten under de to regeringer skete en betydelig forbedring af den offentlige saldo. Det hænger sammen med, at skatterne (og øvrige indtægter) steg endnu mere eksplosivt. Det var navnlig under VKR, hvor den årlige stigning i indtægtstrykket androg 2,3 pct. (mens saldo-

en for Det røde Kabinet isoleret blev en smule forringet). Det er en uhørt voldsom stigning i fredstid. Den kraftige stigning i indtægterne hang som sagt sammen med indførelsen kildeskatten, momsens og den amtskommunale skat. Så der er faktisk tale om, at udgiftsstigningen var om ikke drevet så lettere at gennemføre på baggrund af de store stigninger i skatteindtægterne.

Mange af både skatte- og udgiftsstigningerne under VKR stammede dog fra beslutninger truffet af den foregående regering. Valgkampen i 1965 handlede f.eks. i høj grad om indførelsen af kildeskatten, som den socialdemokratiske regering gik ind for, mens den borgerlige opposition var imod. Men det er karakteristisk for VKR-regeringen, at den ikke afgørende ændrede disse beslutninger, da den fik muligheden.

Udgiftsvæksten fortsatte med næsten samme tempo i 1970'erne som i slut-60'erne, men ændrede alligevel afgørende karakter. Kombinationen af det internationale tilbageslag og de strukturelle problemer skabt under Det Røde Kabinet og VKR resulterede i en alvorlig krise. Samspillet mellem de allerede indførte højere ydelser til ledige og den stigende ledighed skubbede udgifterne i vejret. På samme måde betød voksende offentligt underskud og gæld samt stigende rente en voldsom stigning i renteudgifterne. Knap en fjerdedel af udgiftsvæksten bestod i højere renteudgifter. Der var dog stadig udgiftsvækst, som ikke var en direkte effekt af krisen og dårlig krisehåndtering. Eksempelvis blev efterlønsordningen indført i denne periode.

Derimod tog væksten i skattetrykket af, om end det ikke gik i stå i 1970'erne. Indtægtstrykket steg med i gennemsnit 0,2 pct. af BNP om året. Set i lyset af at konjunkturerne isoleret trak skatteindtægterne ned, dækker stigningen i udgiftstrykket over en række diskretionære skatteforhøjelser.

Resultatet var, at Danmark efter velfærdsstatens "guldalder" og 1970'ernes fortsatte udgiftsvækst og utilstrækkelige krisepolitik stod over for meget alvorlige strukturelle økonomiske problemer ved indgangen til 1980'erne. Den socialdemokratiske finansminister Knud Heinesen fremsatte sin berømte erklæring om,

Tabel 1. De offentlige finanser for regeringerne siden 1966

Ændring i offentlige indtægter, udgifter og saldo			
Pct. af BNP	I alt	pr. år	
1965-67 Jens Otto Krag			
Indtægter	2,7	1,3	
Udgifter	3,2	1,6	
Saldo	-0,5	-0,3	
1967-71 Hilmar Baunsgaard			
Indtægter	9,0	2,3	
Udgifter	6,2	1,5	
Saldo	2,8	0,7	
1971-82 Anker Jørgensen/Poul Hartling			
Indtægter	1,7	0,2	
Udgifter	14,8	1,3	
Saldo	-13,1	-1,2	
1982-92 Poul Schlüter			
Indtægter	6,1	0,6	
Udgifter	-0,8	-0,1	
Saldo	7,0	0,7	
1992-01 Poul Nyrup Rasmussen			
Indtægter	0,2	0,0	
Udgifter	-3,5	-0,4	
Saldo	3,7	0,4	
2001-11 Fogh Rasmussen/Løkke Rasmussen I			
Indtægter	0,4	0,0	
Udgifter	3,6	0,4	
Saldo	-3,2	-0,3	
2011-15 Helle Thorning Schmidt			
Indtægter	-1,2	-0,3	
Udgifter	-1,9	-0,5	
Saldo	0,7	0,2	
2015-18 Lars Løkke Rasmussen II			
Indtægter	-1,2	-0,4	
Udgifter	-3,1	-1,0	
Saldo	1,9	0,6	

Anm: Årstallene refererer til henholdsvis året før samt slutåret, som den enkelte regering har hovedansvaret for. Årstallene skal derfor ikke forveksles med tiltrædelses- og aftrædelsesårene for regeringerne. Eksempelvis er slutåret for Schlüterregeringen i tabellen 1992, selv om den fratrådte først i 1993.

*) Løkke II's sidste år er 2019, som imidlertid endnu ikke er statistikbelagt.

at landet havde retning mod afgrunden og kunne se den.

I 1982 kom den borgerlige firkloverregering til under statsminister Poul Schlüter. Den gik i gang med en økonomisk genopretning og strukturreformer, som alle efterfølgende regeringer har bidraget til. Den helt grundlæggende strategi for Schlüterregeringen slog dog fejl. Hensigten var at lukke hullet i de offentlige finanser ved at sænke udgiftstrykket. I stedet kom det helt overvejende ved at ske gennem højere skattetryk, Brøns-Petersen (2007). Som det fremgår af tabel 1, faldt udgiftstrykket blot med 0,1 pct. af BNP om året, mens indtægtsstrykket steg med 0,6 pct. årligt fra 1982-92. Det lykkedes ikke at rulle velfærdsstaten væsentligt tilbage. Den vigtigste undtagelse er dog, at der blev igangsat arbejdsmarkedspensioner, som sammen med private pensionsordninger reelt er ved gradvist at fortrænge folkepensionen. Den udgør dog fortsat hovedparten af indkomsten hos dagens pensionister.

Derimod lå indtægtsstrykket samlet set næsten fladt i de kommende to årtier under henholdsvis Poul Nyrup Rasmussen samt Anders Fogh Rasmussen og Lars Løkke Rasmussen (I), dvs. 1992-2011. Stigningen var på 0,6 pct. af BNP i løbet af de tyve år, hvilket var en tredjedel af den *årlige* stigning under VKR. Udgiftstrykket lå interessant nok også fladt gennem de to årtier samlet. De flade kurver er udtryk for, at de offentlige udgifter voksede omtrent i takt med den samlede økonomi. Velfærdsstaten konsoliderede sin størrelse.

Bag den stille overflade var der dog en del bevægelser. Udgifterne faldt under Nyrup Rasmussen (med 0,4 pct. af BNP om året) og Fogh Rasmussen, men steg under Løkke (I). En del af forklaringen er konjunkturerne, som begunstigede Nyrup, og initialt også Fogh, mens de var præget af finanskrisen i slutningen af Fogh/Løkke-perioden. Men realiteten er også, at Fogh Rasmussens grundlæggende strategi om at lade skattestoppet drive skatte- og udgiftstrykket ikke var særlig effektivt. Først ved at de indledende gode konjunkturer gjorde skattestoppet til en ikke særligt bindende restriktion. Selv om kommuneskatterne omstider blev holdt i ro, var der plads til stigende udgifter. Efter finanskrisen brød Lars Løkke

Rasmussen flere gange skattestoppet og gennemførte betydelige forhøjelser, hvoraf størsteparten dog først kommer efter 2020 og altså ikke fremgår af tabellen.

Under både Thorning-Schmidt (2011-15) og Løkke Rasmussen II faldt for første gang både udgifts- og indtægtsstrykket. En del af forklaringen er igen konjunkturerne, men også faldende rentebyrde på den offentlige gæld. Hertil kommer et bidrag fra økonomiske reformer. Under Thorning blev der gennemført skattelettelser finansieret med besparelser på overførselsindkomster og lavere vækst i det offentlige forbrug. Løkke II gennemførte skattelettelser, som beløbsmæssigt var relativt store set i forhold til tidligere, men primært rettet mod at få boligskattereformen til at glide ned og lempe aftrapningsproblemet for pensionister med lave indkomster. I strukturpolitisk virkning var skattenedsættelserne begrænsede – mest effektiv var en reduktion af den meget forvridende registreringsafgift på biler. Løkke blev den første statsminister siden Anker Jørgensen, som ikke sænkede selskabsskatten, og han hævede samlet topskatten (ved at sænke grænsen realt).

Under Lars Løkke II blev de offentlige finanser for første gang ”overholdbare”. Det vil sige, at der ikke længere er udsigt til eksploderende statsgæld, hvis gældende regler for skatter og overførselsindkomster får lov at køre uændret videre. Dermed er de voldsomme ubalancer, som blev skabt med ”velfærdsstatens guldalder” og krisepolitikken i 1970’erne, omsider overvundet.

En del af årsagen er den strukturpolitik, som alle regeringer siden Schlüter har stået for. Skattesystemets forvridninger er blevet reduceret, hvilket kan skønnes at have løftet BNP med omkring 10 pct., Brøns-Petersen (2017). Overførselsindkomsternes omfang er blevet beskåret, om end det stadig er betydeligt. Det er dog ikke blevet brugt til et opgør med den omfangsrige velfærdsstat; man kan snarere sige, at reformerne i et vist omfang har reddet velfærdsstaten fra sine egne excesser. Det har også været en medvirkende årsag til strukturreformerne, at der har været et stærkt pres fra repræsentanterne for det offentlige forbrug – bl.a. kommunerne – for at fortrænge over-

førselsindkomsterne for at skaffe plads til mere offentligt forbrug. Det er populært sagt Jørgen Dicks "herskende klasse" (af offentligt ansatte og politikere), der har trukket det længste strå.

Økonomisk kom genopretningen af de offentlige finanser til at dominere målsætningen om en mindre offentlig sektor og ikke mindst et lavere skattetryk. Det blev i stedet forhøjet navnlig i Schlüterperioden for at lukke hullet efter de voldsomme udgifter til velfærdsstaten.

Politisk set kom VKR-regeringen også til at trække lange spor. Den udløste Mogens Glistrups skatteoprør og dannelsen af Fremskridtspartiet, mens frigivelsen af pornografien og abortspørgsmålet skabte Kristeligt Folkeparti. Det Konservative Folkeparti blev internt splittet af spørgsmålet om, hvor meget partiet skulle satse på et samarbejde med Socialdemokratiet og om den politiske linje generelt. Det blev dog Venstre, som indledte et kortvarigt og lidet succesfuldt regeringssamarbejde med Socialdemokratiet i 1978-79. CD blev skabt oprindeligt som en afskalning fra Socialdemokratiet, men opsamlede også borgerlige vælgere. Det borgerlige Danmark blev således stærkt fragmenteret ovenpå VKR-regeringen, og der skulle gå ti år, før det kunne formulere en nogenlunde sammenhængende kurs.

Et nyt VKR?

Hvor står blå blok i dag, efter at man så at sige har kæmpet sig fri af den lange skygge kastet af VKR og behovet for økonomisk "genopretning", som i høj grad endte med at blive skatteforhøjelser og konsolidering af velfærdsstaten? Er der udsigt til en mere klar borgerlig-liberal kurs?

Desværre er der et par foruroligende tegn.

De seneste to blå regeringer, den smalle Venstre-regering og VLAK var karakteriseret ved, at en ambition om at anvende den nye luft i den offentlige økonomi til skattelettelser ikke lod sig realisere – interessant nok på grund af modstand fra Fremskridtspartiets arvtager, Dansk Folkeparti. Der blev ganske vist gennemført en samlet reduktion i skattetrykket, men kun i begrænset omfang skattelettelser med perspektiv. Tværtimod kom skattepolitikken mere og mere til at være maskeret udgiftspolitik, kulminerende med ambitioner om

at subsidiere elbilsteknologi gennem skattesystemet frem for at lette beskattningen af bilisterne, Brøns-Petersen og Gjedsted (2019). Da valgkampen brød ud, bevægede statsminister Lars Løkke Rasmussen sig langt ind på den socialdemokratiske bane og udstak en garanti for at anvende størstedelen af råderummet på "velfærd" (synonym for offentlige udgifter), tilsluttede sig planer for EU-harmonisering af selskabsskat og sprængte endelig sin regering i luften ved at tilbyde at danne en SV-regering. Spørgsmålet er, om konsolideringen af de offentlige finanser i stedet for at indvarsle en mindre byrde på skatteyderne i stedet indvarsler ny udgiftspolitiske ambitioner og konkurrence fra de blå partier.

I 1960'erne var der en stærk kollektivistisk stemning og tiltagende anti-kapitalisme. Den ytrede sig ikke blot ved de socialdemokratiske ambitioner om velfærdsstaten, men også ved den universitetsmarxisme, som ungdomsoprøret udartede til. Også i dag er der en antikapitalistisk stemning, som på den borgerlige side til tider forenes med populistiske strømninger. De blå partier holdt sig ikke tilbage i det stormvejr, banksektoren røg ud i navnlig efter hvidvaskskandalen i Danske Bank. Og på klimaområdet er de blå partier blevet fanget i ikke at have en klimapolitik. Da klimapolitik opfattes som et venstreorienteret tema, har mange automatisk set større "klimabevidsthed" som synonymt med planøkonomiske tiltag. Det understøttes af stærke lobbyinteresser. Navnlig De Konservative har forsøgt at kapre stemmer ved at konkurrere med rød blok om høje ambitioner, uden at anvise nogen konkret politik. Det indebærer en betydelig risiko for at lade sig løbe over ende på samme måde, som de borgerlige partier i 1960'erne og -70'erne.

Lektien fra VKR-regeringen er imidlertid, at selv korterevarende excesser kan være meget omkostningsfulde og tage lang tid at komme fri af. Erfaringerne tyder også på, at der findes en "ratchet effect" (eller "skraldeeffekt", opkaldt efter legetøjet, som kan dreje rundt i en retning, men har en spærremekanisme, der forhindrer, at det kan dreje tilbage den anden vej), så nye offentlige udgifter og programmer er meget vanskeligere at komme af med end at indføre.

Litteratur

Brøns-Petersen, Otto (2007): "Succes og fiasko". I *På ret kurs: et tilbageblik på systemskiftet i 1982*. Kbh.: People's Press.

Brøns-Petersen, Otto (2017): "30 Years of Tax Reforms: How Much Impact on Danish Growth?" I Dimitrios D. Thomakos og Konstantinos I. Nikolopoulos (eds.): *Taxation in Crisis: Tax Policy and the Quest for Economic Growth*, 121–44. Palgrave Macmillan Studies in Banking and Financial Institutions. Cham: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-65310-5_6.

Brøns-Petersen, Otto (2018): "Markedsfejl og statsfejl". *LIBERTAS*, nr. 67 (juni).

Brøns-Petersen, Otto, og Søren Havn Gjedsted (2019): "Hvad vil regeringens plan for grønne biler koste?" *CEPOS Analysenotat*.

Fonsmark, H. (1990): *Historien om den danske utopi*. Lindhardt og Ringhof.

Konservative folkeparti (1956): *Til alle mænds tarv*. København.

Mogensen, Gunnar Viby (2010): *Det danske velfærdssamfunds historie: tiden efter 1970*. København.

Parasitstaten

Et *Leviathan*perspektiv på danske regerings økonomiske politik

Peter Kurrild-Klitgaard*

I de seneste 50 år har der været borgerlige regeringer i over halvdelen af tiden, men det har ikke sat sig synlige spor på skattetrykket, størrelsen af den offentlige sektor, graden af regulering eller antallet af personer på overførselsindkomst. En mulig forklaring er, at stater opererer som indkomstmaksimerende organisationer, så jo større velstand, der skabes, jo flere ressourcer lægger staten beslag på. Det vises i en empirisk undersøgelse at være tilfældet. Det kan konkluderes, at moderne stater ikke nødvendigvis er så langt fra oldtidens røverbander: Udplyndringens omfang er bestemt af statens evne til at beslaglægge borgernes produktion.

Det hørte i et halvt århundrede (1920-1968) til undtagelserne, at Danmark havde borgerligt-liberale regeringer, og selv når det kortvarigt skete (1920-24; 1926-29; 1945-47; 1950-53), regerede de ofte på Det Radikale Venstres nåde, og de mistede med kun én undtagelse (1922) magten igen ved førstkommende valg.

Det billede har ændret sig noget. I den 52-årige periode 1968-2020 har Danmark haft borgerligt-liberale regeringer over halvdelen af tiden (1968-71, 1973-75, 1982-1993, 2001-2011, 2015-19), og som noget nyt har det kun i cirka halvdelen af tiden været med Radikal støtte. Borgerligt-liberale flertal har sågar overlevet møde med vælgerne en række gange: 1984, 1987, 1988, 1990, 2005, 2007, samt 1975 hvor en regering reelt mislykkedes af andre årsager (jf. Kurrild-Klitgaard 2014).

Så på den baggrund burde man *prima facie* forvente, at de borgerligt-liberale regeringer også havde sat sig synlige spor. Men selvom der det seneste halve århundrede uomtvisteligt er gennemført borgerligt-liberale mærkesager på nogle områder, har det, når det gælder det offentliges fundamentale rolle og omfang ikke

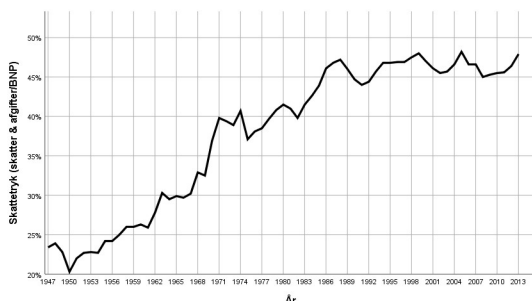
sat sig afgørende, overordnede og synlige spor. Den offentlige sektor er, på stort set ethvert tænkeligt mål, blevet større og mere interventionistisk gennem perioden: Højere skatte- og udgiftstryk, flere offentlige ansatte, flere modtagere af overførselsindkomster, mere og dybere regulering, jf. Kurrild-Klitgaard (2019). Som det fremgår af figur 1 var skattetrykket ved RKV-regeringens tiltræden i 1968 på ca. 32 pct., mod 45-50 pct. de seneste årtier, og man aner ikke umiddelbart, at de udsving, der har set, skulle være sket i takt med regeringernes skiftende farver.

Og ser man ikke på udviklingen i skattetrykket men på realudviklingen i skatter og afgifter, får man et endnu mere voldsomt indtryk af udviklingen, jf. figur 2. I faste priser er statens indtægter steget med knap 340 pct. siden 1968, og alene i de godt 30 år, hvor skattetrykket kun er svinget med få procentpoint op og ned, er realindtægterne steget med ca. 60 pct. Til sammenligning er det danske BNP kun steget med hhv. ca. 130 pct. og ca. 45 pct. i de samme perioder.

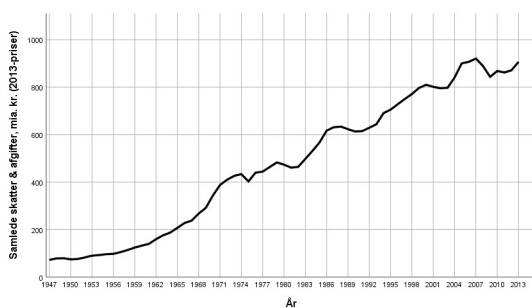
Hvad kan forklare udviklingen, når nu man måske skulle have forventet det modsatte? Alt-

* Tak til Otto Brøns-Petersen, Christian Bjørnskov og Torben Mark Pedersen for nyttige bemærkninger.

Figur 1. Den historiske udvikling i det danske skatte tryk, 1947-2013 (kilde: Statistikbanken).

Figur 2. Realudviklingen i den danske stats indtægter, 1947-2013 (2013-priser) (egne beregninger p.b.a. Statistikbanken).

så hvorfor er statsstyringen vokset og vokset, mens borgerligt-liberale regeringer har været ved magten? Et åbenlyst svar kunne være præferencer: At politikerne fra f.eks. Venstre og Konservative simpelthen, når det er kommet til stykket, ikke selv har ønsket sig større reformer mhp. på tilbagerulning af statsmagten. Enten ”helt nede” i deres sjæle, eller fordi de skønnede, at medianvælgerne ikke ønskede den slags og derfor selv undervejs i jagten på popularitet opgav eller ændrede synspunkter, jf. f.eks. Fonsmark (1990); Kurrild-Klitgaard (2007; 2011). At dette kunne være tilfældet kan ikke uden videre afvises, men som forklaring kompliceres det noget af, at det i hvert fald i partiprogrammer og skåltaler hos de to ledende, borgerligt-liberale partier vedvarende har været hævdet, at man ønskede lavere skatter og en mindre indgribende offentlig sektor, jf. Kurrild-Klitgaard (1997).

Et andet svar kunne være, at partier som f.eks. Venstre og Konservative egentlig gerne har villet ”noget mere”, men bare ikke har kunnet komme igennem med deres ”rigti-

ge” politikker, fordi de altid har været afhængige af et eller flere midterpartier på den fordelingspolitiske dimension, der i praksis ikke ønskede en mindre offentlig sektor—dvs. De Radikale 1968-71 og 1982-93, Centrum-Demokraterne og Kristeligt Folkeparti 1973-75 og 1982-93. Hertil kunne man måske endog tilføje Dansk Folkeparti 2001-11 og 2015-19, der siden 1990’erne har taget et markant sving ind på den forkætrede fordelingspolitiske ”midte”. Den forklaring kan heller ikke uden videre afvises—og i hvert fald kan man undersøge den.

Men et tredje svar kunne være ét, der findes i dele af forskningen indenfor politisk økonomi, herunder *public choice*-litteraturen: At der simpelthen er for mange særinteressegrupper med for stærk en interesse i højere udgifter (til egne områder) og imod lavere udgifter (generelt) til, at det kan lykkes at mobilisere flertal for en mærkbart mindre beskattende og regulerende stat og for politikker, der øger den generelle velfærd.¹

Alle disse mulige forklaringer har noget, der taler for sig. Men vi vil her foreslå et perspektiv, der, mens det nok indeholder noget af det sidste, samtidigt er lidt anderledes: At stater over tid simpelthen opererer som indkomstmaksimerende organisationer: De tager, hvad de kan slippe afsted med. Det betyder så også, at jo større velstand, der skabes, desto mere flere ressourcer kan staten lægge beslag på. Dermed bliver det, paradoksalt nok, bl.a. væksten i samfundsøkonomien generelt (herunder først og fremmest den private sektor), der muliggør og driver væksten i det offentliges størrelse.

I det efterfølgende vil vi først se nærmere på logikken i det ræsonnement, og dernæst lave en kort, empirisk analyse af udviklingen i det danske samfunds velstands- og skatteudvikling i efterkrigsperioden, der bl.a. vil undersøge, om regeringsfarven betyder noget.

En Leviathan-model

I almindelig politisk folkløse hedder det gerne, at politikerne finder ud af, hvad der er

¹ For introduktioner til public choice teori, se f.eks. McLean (1987); Dunleavy (1991); Tullock ([1976] 2006). For en omfattende litteraturoversigt, se Mueller (2003).

behov for af offentlige aktiviteter, og hvor meget de koster, og så skaffes der ved samme lejlighed finansiering til dem via indtægterne.

Mens logikken umiddelbart lyder plausibel, er der empirisk meget, der halter. Meget ofte er niveauet for og udviklingen i udgifterne fastlagt før eller helt uafhængigt af, om der faktisk er skaffet finansiering. Andre gange er der tale om, at pengene ”fosser” ind i statskassen (qua generelle konjunkturer eller tidligere reformer) uden, at der forudgående er identificeret ”nødvendige” behov. Har man nærstuderet offentlige organisationer (ikke mindst ”indefra”), er det svært ikke at have oplevet eksempler på, at allerede allokerede men uudnyttede midler simpelthen er nogle, der *skal* bruges, selv hvis det oprindelige formål er opfyldt eller bortfaldet.

Fra anarki til parasitstat

Lad os antage, at en stat er en organisation med en komparativ fordel (et *de facto* monopol) indenfor anvendelsen af vold i et givent geografisk område og tillige med en vis permanent struktur, jf. f.eks. Oppenheimer ([1914] 1975); Weber (1921); North (1979); Levi (1988).

Lad os dernæst, følgende bl.a. James Buchanans ”Leviathan”-model, antage, at en stat opfører sig som en såkaldt ”*predatory state*”, dvs., at dens formål i praksis er at maksimere indkomst: Den vil simpelthen forsøge at kradse så mange penge ind, som omstændighederne tillader, Brennan & Buchanan ([1980] 2000: 33 ff, 46 ff); North (1981: 83); Levi (1988: 10).² Først derefter vil man tage stilling til, hvorledes ressourcerne skal bruges—som i den version af Parkinsons Anden Lov, der siger, at et budget altid vil blive opbrugt: ”*Expenditure rises to meet income*”, der var en variation af det

mere generelle udsagn: ”*The demand upon a resource tends to expand to match the supply of the resource.*”³ Et lignende ræsonnement findes også i tidlige *public choice* studier af bureaukrati og den offentlige sektor, hvor man har set staten som en organisation, hvis beslutningstagere forsøger at beslaglægge så meget, de kan få fingrene i (budgetmaksimering), for efterfølgende at anvende indtægterne på en måde, der bedst muligt holder dem selv ved magten eller på anden vis giver dem flest personlige fordele, Tullock (1965); Niskanen (1971).

Offentlige udgifter er anskuet således primært et middel til at bruge skatteindtægter, bl.a. på køb af politisk støtte fra grupper i samfundet. I et sådant perspektiv vil omfanget af, hvad staten tilegner sig, være begrænset af først og fremmest to hensyn: (1) Hvor mange ressourcer, der potentielt er til rådighed, og (2) hvilke beslutningsmæssige begrænsninger der er på, hvad de relevante politiske aktører i praksis kan gøre unilateralt, Brennan & Buchanan ([1980] 2000: 18, 20ff, 46ff). Det sidste kan være grundet eksistensen af f.eks. vertikal magtdeling gennem fiskal decentralisering, Brennan & Buchanan (1977) eller horisontal magtdeling i.f.a. *checks-and-balances*, Kurrild-Klitgaard (2006).

Allerede med denne simple model har vi nogle indsigter m.h.t. statsdannelse og politisk udvikling. I primitive, anarkiske og ofte nomadiske jæger-samler samfund vil det reelt være praktisk umuligt at skabe en stat. Nok så stærk en kriger vil være meget begrænset i sin faktiske magt og i sit udplyndringspotentiale, fordi der reelt ikke er meget andet end dagens fangst at beslaglægge—og fordi der også vil være grænser for, hvor meget han vil kunne slæbe afsted med. Selv en lille bestand af trælle vil det være svært at opretholde, fordi det vil forudsætte mandskab, der vil skulle kompenseres for den tid, hvor de ikke selv vil være ude og skaffe føde. Omvendt er der ingen grund til ikke at tage så meget fra sine ofre, som man er i stand

2 Det er naturligvis en forsimpeling: En stat er ikke en homogen enhedsaktør. Forsimplingen er dog rimelig, for så vidt at dét, der underliggende argumenteres, er, at politiske aktører i praksis vil have samme incitamenter, når først de kontrollerer statsapparatet. Dermed er antagelsen ikke forskellig fra f.eks. antagelsen om, at virksomheder maksimerer profit eller partier stemmer. Under alle omstændigheder er det først og sidst ikke en ontologisk påstand men en instrumentel antagelse, jf. Friedman (1953).

3 Se Parkinson (1960). Begge var generaliseringer af den berømte Parkinsons Første Lov: ”Work expands so as to fill the time available for its completion”, Parkinson (1958), der til gengæld formodentlig var inspireret af Sajs Lov om, at ethvert udbud skaber dets egen efterspørgsel.

til at slæbe afsted med.

I senere perioder, når stammer er gået fra at være nomader til at lave bosættelser, og landbrugsdrift er etableret, vil der derimod være en mulig kontinuerlig strøm af indtægter og måske ovenikøbet opbygning af formuer—og dermed også mulighed for at etablere beskatning i form af jævnlige tributter til den krigergruppe, der er bedst til at røve, jf. Scott (2017). Det vil især være tilfældet, når landbrug genererer behov for andre specialiserede erhverv, herunder småhåndværk. I tilfælde af flere konkurrerende røvergrupper vil det derfor kunne betale sig for dem, der er stærkest, at gå fra at turnere som røvere til at slå sig ned og dominere et område, Olson (1993); Kurrild-Klitgaard & Svendsen (2003). Jo større velstandsgrundlaget er, desto mere vil det være muligt gennem jævnlige og organiserede beskatninger at etablere organisation, embeder og privilegier, herunder en krigerkaste der vil kunne bruges både til undertvingelse af ”egne” og til forsvar imod ”andre”, jf. Tilly (1985).

En krigerkaste, der kontrollerer staten, vil have en rationel egeninteresse i at producere visse kollektive goder til undersåtterne, f.eks. forsvar og retssystem—ikke som et mål i sig selv, men fordi det er med til at give dem muligheden for større indtægter på længere sigt, Olson (1993). Man vil også kunne have en interesse i at sænke eller omlægge skatter, men kun i det omfang, at man ved at omlægge disse til mindre forvridende skatter vil kunne få flere penge i kassen på længere sigt.

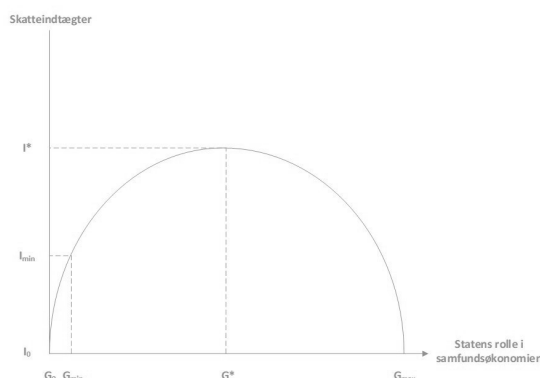
Jo mere velstående et samfund bliver, desto lettere vil det alt andet lige være for dem, der kontrollerer statsmagten i territoriet, at opkræve højere skatter, og desto lettere vil det være at opbygge en stadigt mere permanent og omfattende statslig struktur. Med fremvæksten af handel og kapitalisme vil de, der kontrollerer staten, på den måde kunne ”skumme fløden” af markederne og reelt agere som en parasit, der lever af en større organisme—men netop fordi parasitten kun kan overleve så længe, den kan hente næring fra værtsdyret, har den en interesse i heller ikke at snylte for meget. De parasitter, der for tidligt måtte slå værtsdyret ihjel, ender med ikke selv at overleve.⁴

⁴ Denne metaforiske sammenligning mellem stat-

Den offentlige sektors størrelse

Vil man studere meningsfuldheden af dette perspektiv, er en vigtig detalje, at de fleste analyser af udviklingen i det offentlige størrelse over tid fokuserer på statens aktiviteter (indkomster og/eller udgifter) som andel af den samlede samfundsøkonomi (typisk målt som f.eks. bruttonationalproduktet), se f.eks. Tanzi & Schuknecht (2000: 3ff). Men som en sammenligning af figur 1 og 2 antyder, så camouflerer en sådan fokusering på ”trykket” imidlertid i en vis forstand den faktiske udvikling: Hvis blot samfundsøkonomien vokser uden, at statens skatteindtægter vokser tilsvarende, vil det se ud som om, at statens størrelse er blevet ”mindre”—hvilket der jo reelt ikke er tale om. Tværtimod kan statens omfang reelt være øget og måske endog markant—så længe dens stigningstakt er mindre end samfundsøkonomiens vækst. Hvad der er vigtigt for at forstå den faktiske udvikling i statens størrelse, er dermed ikke nødvendigvis altid, hvor stor udviklingen i skatte- eller udgiftstrykket er, men hvad udviklingen i de faktiske skatter og udgifter er.

Figur 3. *Leviathan*-statens optimale størrelse.

Pointerne kan illustreres med diagrammet i figur 3, der er inspireret af den famøse Laffer-kurve, jf. Laffer (2004). Ud af x-aksen ses størrelsen af en stat, forstået som dens totale kon-

en og en levende parasit må ikke forveksles med det, der indenfor dele af marxistisk teori kaldes ”snylterstaten”, der primært handler om forholdet mellem i- og ulande. Der er større lighed med ræsonnementer fundet i dele af den klassiske liberalisme, jf. Kurrild-Klitgaard (1992); Raico (1992: 393 ff).

trol med det pågældende samfunds økonomi, både mht. regulering, udgifter og beskatning. Op af y-aksen ses mængden af indtægter til den pågældende stat. Hvis der slet ingen stat er (G_0), vil statens indtægter i sagens natur være = nul (I_0). Hvis en statslig aktivitet med succes giver en minimal men efficient sikring af lov og orden ($G_{\min}$), vil det anspore samfundsøkonomisk aktivitet og kunne give staten en hurtig og markant provenugevinst svarende til $I_{\min}$. Hvis staten til gengæld *de facto* regulerer al samfundsøkonomisk aktivitet og tilegner sig al velstandsskabelse, vil resultatet blive, at ingen foretager sig noget, der giver staten nogen indtægter, og resultatet dermed blive $G_{\max} = I_0$. Antager man, at de, der kontrollerer staten, opfører sig som en indtægtsmaksimerende *Leviathan*, vil de designe en stat, der spiller en samfundsøkonomisk rolle svarende til G , og giver indtægter svarende til I .

Sidstnævnte er dog ikke nødvendigvis identisk med noget punkt, der samtidigt er velfærdsmaksimerende for samfundet som helhed: Den indkomstmaksimerende stat er per definition ikke interesseret i at maksimere samfundets velfærd men derimod alene egne indtægter, og de to ting er kun delvist forbundne.

Råderummets logik

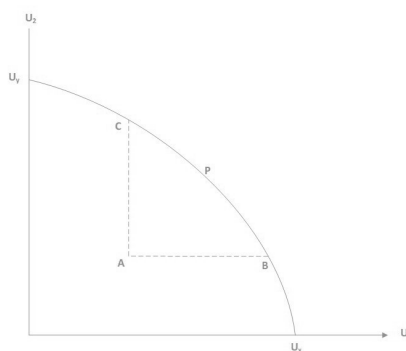
Hvilke typer beslutninger og hvilke typer konsekvenser vil en sådan statslig logik munde ud i?

Lad os antage, at figur 4 viser to politiske aktørers respektive individuelle nytte af alternative politiske forslag.⁵ Det kan være to partier, og nytten kan være f.eks. hvor meget de forventer, at det vil gavne deres kernevælgere, støtter og særinteressegrupper og derigennem deres egne genvalgsmuligheder: x-aksen viser aktør 1's nytte (U_1), og y-aksen aktør 2's (U_2). Lad os forestille os, at punktet A er status quo, mens kurven P repræsenterer Pareto-grænsen, dvs. det yderste mulige at nå ved en beslutning. Hvis aktør 1 kan bestemme alene, vil politikken blive lagt så tæt på U_x som muligt, og hvis

aktør 2 kan bestemme alene, vil den blive lagt så tæt på U_y som muligt—hvilket i begge tilfælde vil gavne den ene men også gå ud over den anden.

Alternativt vil området repræsenteret af ABC være sættet af mulige Pareto-forbedringer i forhold til punktet A: Her vil mindst den ene af de to aktører kunne stilles bedre uden, at den anden stilles dårligere. Hvis de skal være enige om en beslutning, vil den ende et sted i ABC; alle punkter i det sæt vil stille mindst en af de to beslutningstagere bedre uden at stille nogen af dem dårligere. Men kun indtil de når Pareto-grænsen; når de et punkt dér, vil enhver ændring væk derfra nok stille den ene bedre men ikke uden, at den anden stilles værre.

Figur 4. To politiske aktørers fordeling af et "finanspolitisk råderum".

Dette er indtil nu en ret traditionel analyse, men lad os nu tilføje lidt kød og blod og antage, at det handler om at disponere over de ressourcer, den indkomstmaksimerende *Leviathan* har fået fingrene i. Lad os videre antage, at Paretosættet ABC repræsenterer de mulige anvendelser af et "råderum". Det kan være resultatet af besluttede, men ikke disponerede skatteforhøjelser på et tidligere tidspunkt, eller det kan være et "windfall"—opstået som resultat af tidligere reformer, eller som resultat af økonomisk vækst genereret af innovation på markedet, eller som helt eksogent bestemt af verdenskonjunkturerne. Den konkrete årsag er for nærværende underordnet: Pointen er, at midlerne er til rådighed og ikke er forudbestemt til noget andet.

Lad os også antage, at de to aktører skal være enige for at kunne gennemføre en beslutning—og dermed at Paretoforringende træk

⁵ Analysen er inspireret af men forskellig fra Buchanan's analyse i *The Limits of Liberty*, Buchanan ([1975] 1999: 38 ff); jf. Kurrild-Klitgaard (2001: 44ff).

(der stiller den ene dårligere) per definition er udelukket.⁶ Det kan f.eks. være to partier, der hver især har mindre end halvdelen af de nødvendige mandater i et parlament, men tilsammen har tilstrækkeligt til at kunne gennemføre en beslutning. Dermed er de begge to såkaldte ”vetoaktører”, jf. Tsebelis (2000).

I en sådan situation vil det være irrationelt for begge parter *ikke* at flytte politikken fra *A* og så langt op mod *P* som muligt. Skal de være enige, er der intet, der taler for ikke at flytte politikken hele vejen og dermed ”spise” hele ”råderummet” op — i en logik der minder en del om Tullocks analyse af særinteressegruppers gevinstsøgning (”*rent-seeking*”), jf. Tullock (1967). Hvorfor skulle man tage (og bruge) mindre af ”råderummet”, end man kan slippe afsted med?

Så medmindre der på samme tid er en enkelt aktør, der er vetoaktør (og derfor kan blokere), og at denne tillige udviser en ganske ekstrem ideologisk principfasthed om, at pengene ikke skal bruges på nye eller højere offentlige udgifter, ja, så vil de blive brugt. Ingen vinder nye stemmer ved ikke at dele fordele ud, når først pengene er i kassen. Det gælder i særdeleshed, hvis man holder den såkaldte ”asymmetri-tese” in mente: At det er lettest at komme igennem med politikker, hvor fordelene er ”koncentrerede” og omkostningerne ”spredte” (og derfor i store grupper ofte nærmest lige nul for den enkelte), mens det er svært at komme igennem med politikker, hvor fordelene er ”spredte” og omkostningerne ”koncentrerede”. Et eksempel på det første er f.eks. nye eller højere udgifter finansieret af generelle skattestigninger, mens et eksempel på det sidste er lavere offentlige udgifter til fordel for generelle skattelettelser.⁷ Dermed er der en systematisk

”bias”—imod reduktioner i det offentlige og til fordel for ekspansioner af samme.

Implikationer

Givet de hidtidige ræsonnementer kunne man forestille sig følgende for et politisk system som det danske, hvor intet parti har haft et absolut parlamentarisk flertal siden splittelsen af Venstre i 1905, og hvor der derfor skal mindst to partier til at være enige om en beslutning:

- Tese 1: Hvis der ikke er et ”råderum”, vil det eksisterende udgiftsniveau blive fastholdt.
- Tese 2: Hvis der er et ”råderum”, vil de forhåndenværende indtægter blive brugt på højere offentlige udgifter.

Dermed har vi de teoretiske konturer af en såkaldt ”skraldeeffekt”, hvor udgifterne følger indtægterne op, når det er muligt, og ellers holdes i ro.⁸ Udviklingen behøver ikke nødvendigvis altid og hele tiden at gå én vej (op)—men den går ikke den anden vej (ned) og i hvert fald aldrig i længden. Det har implikationer:

- Tese 1a: Hvis der ikke er økonomisk vækst, vil der ikke blive brugt flere penge, men heller ikke foretaget realbesparelser.
- Tese 2a: Hvis der er økonomisk vækst, der sender flere indtægter i statskassen, vil de blive brugt.

Vi siger med andre ord, at hvis *G* er niveauet for statens indtægter, og *E* er samfundsøkonomiens omfang, vil det over tid gælde, at

$$(1) \quad \Delta G \geq \Delta E.$$

Dette minder om den såkaldte ”Wagners Lov”, formuleret af den tyske ”katedersocialistiske” økonom Adolph Wagner: At de offentlige udgifter vil vokse mindst lige så hurtigt, som

⁶ Det er ikke ensbetydende med, at der ikke kan ske Pareto-forringelser for tredjeparter—f.eks. andre politiske aktører eller borgerne udenfor processen. Blot at Pareto-forringelser for de nødvendige beslutningstagere er udelukket.

⁷ Indsigten har sine rødder i indsigter hos f.eks. Tullock ([1959] 2004), Olson ([1965] 1971) og Buchanan (1979), men er mest uddybende analyseret af Kristensen (1987). Perspektivet findes også hos f.eks. Wilson (1973: 327-330); Wilson (1980: 364-372); Weingast, Shepsle & Johnsen (1981); Peter-

sen (1988: 148 ff); Winter & Mouritzen (2001).

⁸ Om skraldeeffekten, se f.eks. Peacock & Wiseman ([1961] 1967: 24-40, særligt 26 ff); Higgs (1987: 30 ff, 57 ff). Higgs kæder for amerikanske vedkommende entydigt skraldeeffekten sammen med krig og krise, dvs., at USA's forbundsstat i tilfælde af krige og andre kriser ekspanderes kraftigt, men så, når disse er overstået, aldrig vender tilbage til det tidligere niveau. Skraldeeffekten er dog ikke betinget af præcis dén analyse men kan gælde for udgiftsbeslutninger i almindelighed.

samfundsøkonomien vokser, Wagner (1890).⁹

Understøttende logikker

En række empirisk forekommende faktorer understøtter for danske vedkommende en sådan logik, som beskrevet her.

Indkomstskattesystemet gør, at når økonomien vokser, og borgernes indkomster følger med, ryger der helt automatisk flere indkomstskattekrone i det offentlige kasser. Det er ikke sådan, at højere skattebetalinger (som følge af højere indkomster) automatisk sætter en mekanisme i gang således, at skattesatserne sænkes m.h.p. provenuneutralitet—således som ”folklore”—gengivelsen af offentlig beslutningstagen ellers ville implicere. Hvis der ikke kommer flere penge ind, fastholdes niveauet—eller nye/højere skatter udskrives. Hvis der kommer flere penge ind, bruges de. Provenuet fra indkomstskatterne er således ikke bestemt af, hvad der er brug for.

Moms- og afgiftssystemet fungerer på en lignende måde: Vokser samfundsøkonomien således, at borgerne bruger flere penge, sendes der per automatik flere penge i de offentlige kasser, som så bruges.

Noget tilsvarende findes på *udgiftssiden*, hvor mange offentlige udgifter til lønninger og overførselsindkomster er indekserede således, at de per automatik følger den generelle lønudvikling op—og dermed har bygget den såkaldte ”Baumol-effekt” ind i selve systemet, jf. Baumol (1967); Paldam & Zeuthen (1988).

Men hvad i krisesituationer? F.eks. hvor en recession, eller det der er værre, gør, at pengene ikke strømmer ind i de offentlige kasser med samme hast som før? I sådanne situationer kan besparelser forekomme, men andre, mere oplagte muligheder er finde på nye indtægter til at dække de udgifter, der er besluttet afholdt, eller — mest oplagt — at finansiere midlertidige

underskud med lånoptagning. Dermed vil kriser ofte bare betyde en forøgelse i den offentlige sektor, som så — når krisen er forbi — aldrig vender tilbage til sit før-krise niveau (jf. ”skraldeeffekten”).

Hvis disse overvejelser er korrekte, vil det primært være forandringer i eksogene faktorer (velstandsudvikling, institutionelle rammer m.m.) snarere end regerings politiske kulører, der vil være afgørende for udviklingen i statens absolutte størrelse.

Et Leviathan-perspektiv på dansk politik

I det følgende vil vi kort undersøge, om der er empiri, der antyder en sådan logik for danske forhold. Specifikt vil vi se nærmere på to centrale spørgsmål: (1) Kan man statistisk forklare udviklingen i statens skatteindtægter med, at der simpelthen er blevet større velstand at beslaglægge? (2) Og hvad, om noget, har regeringsfarve betydet i den proces?

Når man har skullet vurdere årsager til væksten i det offentlige størrelse, har fokus, som antydnet, traditionelt været på skatte- og udgiftstryk. Dermed har man ved at se på udviklinger som den i figur 1 ofte nået den konklusion, at den danske stat efter en kraftig ekspansion siden 1960’erne holdt op med at vokse at vokse i 1980’erne og siden har stabiliseret sig på et højt niveau, jf. f.eks. Kristensen (1987: 15); Petersen (1988: 139 ff); Kurrild-Klitgaard (2007: 180 ff).

Men et fokus på de reale størrelser fortæller en anden historie. Antallet af offentlige ansatte er i det store billede fortsat med at vokse, også efter firserne. Det samme er antallet af modtagere af offentlige ydelser, der blev tredoblet i antal 1966-2017 (fra 269.000 til 818.000), og selv når man tager højde for befolkningsudviklingen, er antallet 2½-doblet, Hansen (2018).

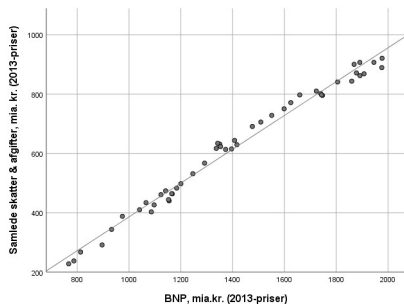
Lægges man dertil antallet af modtagere af overførselsindkomster, er andelen af voksne danskere, der har deres primære indkomst fra det offentlige, således steget fra ca. 1/3 af i 1970 til ca. 2/3 i 2018, Christoffersen (2018); jf. Kurrild-Klitgaard (2019: 51 f). Ser man på udviklingen i de faktiske offentlige indtægter (jf. figur 2), er udviklingen endnu mere dramatisk.

Så kan udviklingen i skatteindtægter simpelthen forklares med udviklingen i velstand?

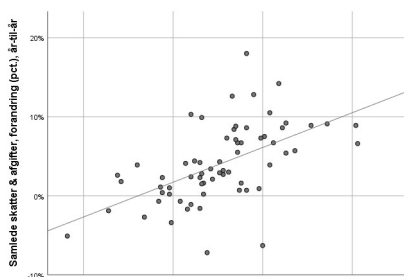
⁹ Wagners Lov kan på overfladen minde om analysen fremsat her (at større velstand leder til en større offentlig sektor), men det teoretiske ræsonnement er fundamentalt anderledes: Hos Wagner er det først og fremmest en empirisk generalisering snarere end en teoretisk lovmæssighed, og i praksis er den medfølgende fortolkning primært funktionalistisk, dvs., at det moderne samfund nødvendiggør større offentlige aktiviteter.

Det spørgsmål kan man danne sig et indtryk af ved at se på de tre scatterplot i figur 5, 6 og 7.

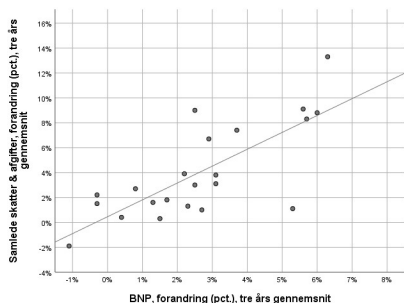
Figur 5. Bivariat korrelation mellem dansk BNP og skatteindtægter, 1947-2013 (2013-priser) (egne beregninger p.b.a. Statistikbanken).

Figur 6. Bivariat korrelation mellem forandring i dansk BNP og forandring i skatteindtægter, år-til-år, 1947-2013 (2013-priser) (egne beregninger p.b.a. Statistikbanken).

Figur 7. Bivariat korrelation mellem forandring i dansk BNP og forandring i skatteindtægter, tre års gennemsnit, 1947-2013 (2013-priser) (egne beregninger p.b.a. Statistikbanken).

Som det fremgår af figur 5, er der en endog ekstremt høj korrelation mellem, hvordan det danske velstandsniveau udvikler sig, og hvor mange penge staten beslaglægger ($R^2=0,99$).

Koefficienten antyder tillige en tilnærmelsesvis 2-til-1 udvikling: 100 mia. kr. mere i BNP, går hånd i hånd med godt 56 mia. kr. mere i skatteindtægter. Denne udvikling kan ikke tilskrives prisudviklingen som sådan, idet der er brugt faste priser.

På trods af det sidste må analysen dog ikke overfortolkes: Det er meget tænkeligt, at begge forhold—udvikling i velstand og udvikling i skatteindtægter—har fælles bagvedliggende årsager, der skaber billedet af en ekstrem samvariation imellem de to, f.eks. udviklingen i befolkningsstørrelse.

Men at der nok er noget om snakken understøttes ved at se på korrelationen mellem procentuel forandring i niveauet for dansk BNP og ditto i niveauet for statens indtægter, der også er markant. Uanset om man gør det år-for-år ($R^2=0,31$, jf. figur 6) eller som gennemsnit af flere år ($R^2=0,53$, jf. figur 7) viser der sig en positiv sammenhæng. Den er langt mindre udpræget end i figur 5 men dog synlig: Kurvernes hældning antyder, at en ganske væsentlig del af vækst i samfundsøkonomien resulterer i en synlig vækst i det offentlige indtægter.

Så umiddelbart tyder disse meget simple analyser på, at der kunne være støtte til en hypotese om, at væksten i den offentlige sektors størrelse hænger tæt sammen med væksten i samfundsøkonomien.

Dét, der virker som umiddelbare sammenhænge, kan imidlertid være spuriøse, og alternative forklaringer bør i hvert fald betragtes, og derfor vil en række sådanne blive medtaget i en statistisk analyse baseret på simpel, multivariat OLS regressionsanalyse, og hvor der medtages andre faktorer end hvor mange af borgernes penge, der kan beslaglægges. Blandt mange andre muligheder kunne f.eks. være, at der simpelthen har været tale om *en generel tidstrend*, dvs., at staten bare vokser over tid, ikke mindst i takt med økonomisk ”modernisering”, jf. Wagners Lov. Af samme årsag er medtaget *befolkningsstørrelsen*, da denne kan tænkes at påvirke både samfundsøkonomiens og det offentlige udvikling. Det er også tænkeligt, at udviklingen i skatteindtægterne kunne påvirkes af, hvor højt eller lavt skattetrykket er, og at niveau for *skattetryk* derfor må tages med i betragtning.

Der kunne også være tale om, at politiske konstellationer betyder noget—f.eks. i form af *regeringsfarve* således, at skatteindtægterne stiger mere under ”røde” regeringer end under ”blå”, eller mere under nogle, hvor f.eks. *Radikale Venstre er medianpartiet* end dem, hvor et andet parti er. I samme boldgade kunne man forvente, at et *mere venstreorienteret Folketing* kunne betyde noget, f.eks. i form af antal MFere til venstre for De Radikale. Endelig kan man betragte spørgsmål om politiske konstellationer, f.eks. *antallet af partier i Folketinget*, og om regeringen er en *flertalsregering*; begge dele kan tænkes at ville kunne betyde noget for, hvor let/svært det er at lave en sammenhængende eller langsigtet økonomisk politik.

Tabel 1 indeholder i alt ni modeller, tre for hver af de diskuterende afhængige variable (skatteindtægter per år; forandring i skatteindtægter fra år til år; forandring i skatteindtægter over treårs perioder). I hvert af de tre tilfælde er først kørt en analyse, hvor alle variable er medtaget (model 1, 4 og 7); dernæst en hvor kun de, der er statistisk signifikante, er med (model 2, 5 og 8); og endelig en hvor både de statistisk insignifikante og de, der udviser såkaldt autokorrelation og multikollinearitet, er udeladt (model 3, 6 og 9).

Set overordnet har alle ni modeller ganske betydelig forklaringskraft og synes at kunne forklare et sted mellem lidt under halvdelen af variationen og stort set hele denne. Ser man på niveauerne for skatteindtægter (model 1-3), viser analysen, at for hver kroners vækst i samfundsøkonomien, svarer dette til en vækst i skatteindtægter på 44-57 øre—ikke et overraskende tal, når skattetrykket tages i betragtning. Ser man på forandringsanalyserne, antyder de, at når der er vækst i samfundsøkonomie, beslaglægger vækst i skatterne et sted mellem 50 og 100 pct. af fremgangen, jf. model 4-6, 7-9.

Sammenfattende kan det siges, at kun én variabel systematisk, på tværs af alle modellerne, er robust, dvs. ikke skifter fortegn og er statistisk signifikant: Udviklingen i velstand. Større velstand er stærkt og systematisk associeret med større skatteindtægter, selv når der tages højde for f.eks. skattetrykkets størrelse.

Særligt bemærkelsesværdigt er, at uanset

hvilken af de tre af afhængige variable, der søges forklaret, betyder politiske faktorer tilsyneladende intet systematisk. Modellerne 1 og 2 antyder ganske vist, at røde regeringer er associeret med højere niveauer for skatteindtægter—men sammenhængen bortfalder, hvis man ser på forandringer (model 3-9). Venstrefløjsstyrke synes omvendt negativt korreleret med niveauer for skatteindtægter (model 1-3)—mens denne association også bliver statistisk insignifikant, når der ses på forandringer (model 4-9).

For én variabel, antallet af partier, er fortegnet altid det samme (negativt), og i to tilfælde statistisk signifikant (model 7 og 8) og i en tæt på at være det (model 5). Det kunne man se som en indikation af, at et større antal partier er associeret med en tendens til lavere skatteindtægter og en mindre stigningstakt i disse. Dette kan være en antydning, om end ganske vist svag, af, at et *de facto* krav om enighed blandt flere politiske aktører kan være med til at lægge begrænsninger på udviklingen i skatter. Det ville i givet fald minde om Buchanans forventning om, at fiskal føderalisme (der øger magtdelingen) lægger begrænsninger på ”Leviathan”.

Afrunding

En del forbehold kan og bør tages i.f.t. den empiriske analyse, der er foretaget her—ikke mindst fordi tidsserier fra enkeltlande kan være vanskelige at analysere statistisk. Analysen er i hvert fald mere et første forsøg snarere end det sidste ord i sagen. Ikke desto mindre antyder den dog nogle interessante ting.

For det første, helt grundlæggende, at moderne stater ikke nødvendigvis er så langt fra røverbander i oldtiden: Det, der afgør udplyndringens omfang, er ikke mindst stater praktiske evne til at beslaglægge borgernes produktion. Hvad der begrænser dem, er hvor meget, der er til rådighed (velstand), og evt. hvor institutionelle begrænsninger, der i praksis kan være (f.eks. magtdeling).

For det andet viser analysen, at regeringsfarve, osv., ikke rigtigt synes at betyde noget, i hvert fald ikke systematisk. De borgerligt-liberale politikere kan ikke give venstrefløjen eller Det Radikale Venstre skylden for, at det

Tabel 1. Multivariat OLS-regression: Afhængig variabel: Udvikling i danske skatteindtægter, 1947-2013 (t-værdier i parenteser).

	Samlede skatteindtægter, mia. kr. (2013-priser)		Forandring i skatteindtægter, pct. (år-til-år)		Forandring i skatteindtægter, pct. (tre års gennemsnit)				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
BNP#	0,44 (15,17)***	0,44 (16,94)***	0,57 (101,88)***	0,55 (3,05)***	0,55 (3,11)***	0,64 (3,60)***	0,84 (2,66)*	0,98 (3,61)***	1,36 (5,15)***
Skattetryk	7,71 (12,34)***	8,20 (16,66)***	- (0,34)	0,07 (0,34)	- (0,34)	- (0,34)	0,28 (1,10)	- (0,36)	- (0,36)
Rød regering	8,70 (2,86)***	9,48 (3,28)***	- (-1,13)	-1,34 (-1,13)	- (-1,13)	- (-1,13)	0,54 (0,36)	- (0,36)	- (0,36)
Venstrefløjsstyrke i FT	-0,90 (-3,08)**	-1,16 (-4,74)***	-1,36 (-3,65)***	0,05 (0,58)	- (0,58)	- (0,58)	0,01 (0,12)	- (0,12)	- (0,12)
Radikale median	6,89 (1,52)	- (5,93)***	45,15 (5,93)***	0,91 (0,55)	- (0,55)	- (0,55)	0,81 (0,35)	- (0,35)	- (0,35)
Antal partier i FT	-0,09 (-0,09)	- (-0,09)	- (-1,80)	-0,76 (-1,80)	-0,74 (-1,95)	-0,58 (-1,69)	-1,44 (-2,94)*	-1,15 (-3,13)**	- (-3,13)**
Flertalsregering	-5,04 (-1,26)	- (-1,26)	- (2,19)*	3,31 (2,19)*	3,46 (2,36)*	3,76 (2,48)	2,04 (1,19)	- (1,19)	- (1,19)
Befolkningsstørrelse	-210,11 (-11,76)***	-221,62 (-13,59)***	- (1,37)	9,79 (1,37)	12,39 (2,27)*	- (1,79)	12,93 (1,79)	19,13 (3,40)***	- (3,40)***
Trend	3,89 (6,26)***	4,01 (6,93)***	- (-28,16)***	-0,25 (-1,99)	-0,27 (-2,52)*	- (-2,52)*	-0,35 (-2,46)	-0,36 (-3,35)***	- (-3,35)***
Konstant	-6.898,56 (-5,79)***	-7.090,40 (-6,38)***	-114,84 (-28,16)***	443,46 (1,98)	475,37 (2,58)*	6,37 (2,17)*	622,16 (2,39)*	627,93 (3,35)**	0,45 (0,51)
R ² (just.)	0,99	0,99	1,00	0,41	0,42	0,38	0,70	0,72	0,55
S.E.E.	9,64	9,71	20,68	3,75	3,72	3,86	2,08	2,03	2,57
F-statistik	6.489,76***	9.599,30***	4.217,04***	6,04***	10,45***	14,10***	6,55***	14,42***	26,49***
Durbin-Watson test	0,79	0,67	0,75	1,83	1,87	1,74	2,18	2,03	1,55
N	67	67	67	66	66	66	22	22	22

Noter: * = p < 0,05; ** = p < 0,01; *** = p < 0,005; # Model 1-3: mia. kr.; Model 4-6: Procentuel forandring år til år; Model 7-9: Gennemsnitlig procentuel forandring, tre år.

offentlige synes altid at vokse. I hvert fald ikke hele skylden.

Men her er et paradoks og et dilemma for den førte økonomiske politik og for ”de blå”: Hvis en borgerligt-liberal regering kommer til, vil den ofte tilstræbe politikker, der vil sænke eller omlægge beskatningen for at høste en velfærdsgevinst: Politikker der stimulerer incitamenter og sender flere penge i statskassen, ud fra en Laffersk analyse om, at man befinder sig ”til højre” på Lafferkurven. Problemet er så, at disse penge i praksis ikke sendes tilbage til skatteborgerne, men i stedet bruges på andre offentlige udgifter.

Et godt eksempel på dette er regeringerne Løkke Rasmussen II/III (2015-2019) og regeringen Frederiksen I (fra 2019). Førstnævnte akkumulerede qua diverse reformer (herunder skattestigninger) et finanspolitisk ”råderum” på 30-35 mia. kr., som man så op til valget i 2019 lovede væk til vælgergrupper i forsøg på at købe sig til en valgsejr. Men eftersom man ikke havde succes med det, lå pengene frit på fortovet, da den nye regering kom til.

Hvis den analyse er korrekt, så står man reelt med dette paradoks: En borgerlig-liberal regering vil i virkeligheden ofte bidrage til at øge den offentlige sektors reale størrelse. Incitamenterne til at gøre noget andet er for stærke.

Litteratur

- Baumol, William J. (1967): “Macroeconomics of unbalanced growth: An anatomy of urban crisis”. *American Economic Review* 57: 415-426.
- Brennan, Geoffrey & James M. Buchanan (1977): “Towards a tax constitution for Leviathan”. *Journal of Public Economics* 8 (3): 255-273.
- (2000 [1980]): *The power to tax: Analytical foundations of a fiscal constitution. The collected works of James M. Buchanan*, bd. 9, Brennan, Geoffrey, Kliemt, Hartmut, & Tollison, Robert D. (red.): Indianapolis: Liberty Fund.
- Buchanan, James M. (1979): The potential for taxpayer revolt in American democracy. *Social Science Quarterly* 59 (4): 691-696.
- (1999 [1975]): *The limits of liberty: Between anarchy and leviathan. The collected works of*

- James M. Buchanan, bd. 7, Brennan, Geoffrey, Kliemt, Hartmut, & Tollison, Robert D. (red.): Indianapolis: Liberty Fund.
- Christoffersen, Henrik (2018): "Velfærdskoalitionen: Overførselsmodtagere og offentligt ansatte udgør 2 ud af 3 voksne", *ABCepos* 15.11.2018. København: Center for Politiske Studier (CEPOS).
- Dunleavy, Patrick (1991): *Democracy, bureaucracy & public choice: Economic explanations in political science*. New York.
- Fonsmark, Henning (1990): *Historien om den danske utopi: Et idépolitisk essay om danskernes velfærdsdemokrati*. København.
- Friedman, Milton (1953): "The methodology of positive economics", Milton Friedman (red.), *Essays in positive economics*. Chicago.
- Hansen, Mads Lundby (2018): "3-dobling af antal offentligt ansatte på 50 år", *ABCepos* 26.9.2018. København: Center for Politiske Studier (CEPOS).
- Higgs, Robert (1987): *Crisis and leviathan: Critical episodes in the growth of American government*. Oxford.
- Kristensen, Ole P. (1987): *Væksten i den offentlige sektor: Institutioner og politik*. København.
- Kurrild-Klitgaard, Peter (1992): "De franske radikale liberale: Fra Say til de Molinari", i Nicolai Juul Foss & Peter Kurrild-Klitgaard (red.): *Etik, marked og stat: Liberalismen fra Locke til Nozick*. København.
- (1997): "Liberalismens udfordring" i Jens Løgstrop Madsen (red.): *Den moderne liberalisme: Rødder og perspektiver*. København.
- (2001): Velstandens grundlov: Magtdeling, rettigheder og gevinstsøgning. *Politica* 33 (1): 41-65.
- (2006): "Ulysses and the rent-seekers: The benefits and challenges of constitutional constraints on Leviathan", i Peter Kurrild-Klitgaard (red.): *The dynamics of intervention: Regulation and redistribution in the mixed economy, Advances in Austrian Economics*. Amsterdam: Elsevier.
- (2007): At vende sejr til nederlag: Om Schlüter, Fogh, værdier og vælgere, pp. 179-193 i Christopher Arzrouni m.fl. (red.): *På ret kurs: Et tilbageblik på systemskiftet i 1982*. København.
- (2011): Kontraktpolitik, kulturkamp og ideologi 2001-2011. *Økonomi & Politik* 84 (3): 47-62.
- (2014): Picking a loser? A social choice perspective on the Danish government formation of 1975. *Public Choice* 158 (3-4): 483-497.
- (2019): *Demokrati i totalstaten: Udvalgte debattindlæg*. København: Forlaget Center for Politiske Studier.
- Kurrild-Klitgaard, Peter & Gert Tinggaard Svendsen (2003): "Rational bandits: Plunder, public goods, and the Vikings". *Public Choice* 117 (3-4): 255-272.
- Laffer, Arthur B. (2004): "Taxation and economic development", i Marc A. Miles (red.), *The road to prosperity: The 21st century approach to economic development*. Washington: Heritage Foundation.
- Levi, Margaret (1988): *Of rule and revenue*. Berkeley.
- McLean, Iain (1987): *Public choice: An introduction*. London.
- Mueller, Dennis C. (2003): *Public choice III*. Cambridge.
- Niskanen, William A. (1971): *Bureaucracy and representative government*. New Brunswick: Transaction.
- North, Douglass C. (1979): "A framework for analyzing the state in economic history". *Explorations in Economic History* 16: 249-259.
- (1981): *Structure and change in economic history*. New York.
- Olson, Mancur (1971 [1965]): *The logic of collective action: Public goods and the theory of groups*. 2. udg., Cambridge: Harvard University Press.
- (1993): "Democracy, dictatorship, and development". *American Political Science Review* 87 (3): 567-576.
- Oppenheimer, Franz (1975 [1914]): *The state*. New York.
- Paldam, Martin & Hans E. Zeuthen (1988): "The

- expansion of the public sector in Denmark – A post festum?”, i Johan A. Lybeck & Magnus Henrekson (red.): *Explaining the growth of government, Contributions to economic analysis*, bd. 171. Amsterdam.
- Parkinson, Cyril Northcote (1958): *Parkinson's Law: The pursuit of progress*. London.
- (1960): “Parkinson's Laws”. *South Dakota Law Review* 5, 1-14.
- Peacock, Alan T. & Jack Wiseman (1967 [1961]): *The growth of public expenditure in the United Kingdom*. 2. udg. London.
- Petersen, Jørn Henrik (1988): ”Den offentlige sektors vækst: Baggrunden for Leviathanlitteraturen” i Klaus Nielsen (red.): *Nyere udviklingslinier i økonomisk teori*. København.
- Raico, Ralph (1992): ”Liberalism, marxism, and the state”. *Cato Journal* 11 (3): 391-404.
- Scott, James C. (2017): *Against the grain: A deep history of the earliest states*. New Haven.
- Tanzi, Vito & Ludger Schuknecht (2000): *Public spending in the 20th Century: A global perspective*. Cambridge.
- Tilly, Charles (1985): ”War making and state making as organized crime”, i P.B. Evans, D. Rueschemeyer, & T. Skocpo (red.): *Bringing the state back in*. Cambridge.
- Tsebelis, George (2000): ”Veto players and institutional analysis”. *Governance* 13 (4): 441-474.
- Tullock, Gordon (1965): *The politics of bureaucracy*. Washington.
- (1967): ”The welfare costs of tariffs, monopolies and theft”. *Western Economic Journal* 5: 224-232.
- (2004 [1959]): ”Problems of majority voting”, i Charles K. Rowley (red.), *Virginia political economy, The selected works of Gordon Tullock*, Rowley, Charles K. (red.), bd. 1. Indianapolis: Liberty Fund.
- (2006 [1976]): *The vote motive*. 2. rev. udg., Peter Kurrild-Klitgaard (red.): *IEA Hobart Paperback* (No. 33), London: Institute of Economic Affairs.
- Wagner, Adolph (1890): *Finanzwissenschaft*. Leipzig: C.F. Winter.
- Weber, Max (1921): *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen.
- Weingast, Barry R., Kenneth A. Shepsle & Christopher Johnsen (1981): ”The political economy of benefits and costs: A neoclassical approach to distributive politics”. *Journal of Political Economy* 89, 642-664.
- Wilson, James Q. (1973): *Political organizations*. New York.
- (1980): ”The politics of regulation”, i James Q. Wilson (red.): *The politics of regulation*. New York.
- Winter, Søren & Poul Erik Mouritzen (2001): ”Why people want something for nothing: The role of asymmetrical illusions”. *European Journal of Political Research* 39: 109-143.

Debat

Borgerligheden skal være kommunitær

Rasmus Ulstrup Larsen

Kommunitarisme beskrives som funderet på en anti-emancipatorisk og anti-individualistisk filosofi, og ifølge Rasmus Ulstrup Larsen er livets formål at realisere sig selv i relationen til det sociale fællesskab, og ikke som et isoleret individ. Politisk indebærer det, at en borgerlig politik, der er kommunitær, må lægge vægt på at styrke kernefamilien, primært ved at velfærdsstaten ikke økonomisk skal understøtte skilsmissen og enlige forsørgere gennem særlige tilskud eller fradrag

Efter det borgerlige valgnederlag d. 5 juni, er det blevet diskuteret vidt og bredt, hvad den borgerlige fremtid består af. Det vil være min tese, at borgerligheden er nødsaget til at tage de blødere værdiområder alvorligt, og kalibrere kompasset til at pege i en langt mere kommunitær retning. En sådan kommunitær retning vil jeg derfor forsøge at redegøre for, samt formulere realpolitiske konsekvenser af den.

En borgerlig politik der skal kunne formidle kommunitarisme i praksis, er først og fremmest nødsaget til at forstå hvad et kommunitært grundlag er. Dette grundlag er så godt som ikke-eksisterende herhjemme, og findes partipolitisk kun tilnærmelsesvist hos Dansk Folkeparti. Det kommunitære grundlag baserer sig nemlig ikke på hverken et liberalt, socialistisk eller dansk konservativt ståsted. Dets grundlag er derimod funderet på en anti-emancipatorisk og anti-individualistisk filosofi.

Kommunitarisme

Groft sagt kan man sige, at kommunitarismen først og fremmest formidler en kritik af den moderne individualisme og emancipation. I modsætning til modernitetens forskrifter der har som normativt udgangspunkt, at spørge hvordan man kan sætte den enkelte fri af af-

hængighedsforhold til andre og livets vilkår, der spørger kommunitarismen hvordan man kan genetablere tabte afhængighedsforhold, eller i mest pessimistiske vendinger, hvordan man kan undgå at tabe de sidste afhængighedsforhold der stadig eksisterer.

Kommunitarismen er i den forstand en reaktion på moderniteten, og lever grundlæggende i kraft af den politiske-sociologiske udvikling der er kendetegnet herved, og som særligt kommer til udtryk i udviklingstendenserne i senmoderniteten. Blandt de udviklingstendenser man med et kommunitært afsæt står i modsætning til i Danmark, er bl.a. velfærdsstatens subsidiering af gensidig uafhængighed mellem ægtefæller. Den er altså først og fremmest rettet mod de nære relationer, hvorunder familien står som den centrale institution.

Denne fokusering på en ny retning i familiepolitikken, kommer bl.a. til udtryk i modstanden mod den almindelige politiske praksis indenfor området. Som eksempel er det almindelig praksis og politisk holdning på tværs af de danske partier, at sørge for at fraskilte ikke lider økonomisk nød grundet de stigende omkostninger der opstår ved at man er alene til at dække udgifter. Den kommunitære tilgang er i modsætning hertil, at det grundlæggende er godt at lide økonomisk tab ved skilsmisse. Og

hvor det er almindelig politisk praksis, at begrunde gunstige økonomiske vilkår for enlige forsørgere, så er det en kommunitær tilgang, at det grundlæggende er godt, at livet er markant hårdere for enlige forsørgere end for par.

Begrundelsen for den kommunitære tilgang er både banal og sand: Det er bedre at være sammen med hinanden end alene, og det er bedre at leve i ansvar for en anden, end sig selv. Mens dette burde være selvindlysende, så er det netop et af de sociologiske særkender ved senmoderniteten, at denne banale indsigt er blevet vendt på hovedet. Menneskets *telos* i senmoderniteten er netop, at oparbejde en karakter der først og fremmest er i stand til at tage ansvar for sig selv, og at opnå en realisering af sit potentiale på individuel basis, fremfor at forstå realiseringen af sig selv som noget der kun er muligt indenfor fællesskabets rammer.

Selv en mand som Jordan Peterson, der almindeligvis anses som værende en af de førende konservative tænkere i verden, har denne individualisme indskrevet som en af livets 12 vigtigste regler i bogen "*12 rules for life*". I bogen påpeger Peterson, at man skal tage ansvar for sig selv, på samme måde som hvis man havde ansvar for en anden. Denne ligestilling af ansvar overfor sig selv og andre, er grundlæggende en moderne tanke, der sætter selve det moralske spørgsmål som et forhold mellem sig selv og sit selv, fremfor mellem sig selv og *den anden*. Kommunitarismen vil i stedet sige, at livets *telos* er, at realisere sig selv i relationen til det sociale fællesskab. Hvor moderniteten ser det sociale fællesskab som en arena der står udenfor den enkeltes realisering og som oftest er en arena der begrænser den enkeltes realisering, så ser kommunitarismen det sociale fællesskab som den arena hvori realiseringen af den enkelte først for alvor bliver mulig.

Denne skelnen kommer bl.a. til udtryk i diskussionen om sundhed: Hvor en moderne moralteknik vil sige, at man er forpligtet på at holde sig selv i live, fordi man har et ansvar over for sig selv, så siger en kommunitær moralteknik, at man først og fremmest er forpligtet på at holde sig selv i live, fordi der er andre mennesker man har ansvar for i sit liv. Konsekvensen af denne kommunitære tanke bliver i et realpolitisk perspektiv, at livet

grundlæggende kun har værdi og moralsk mening, hvis man står i nære fællesskaber med andre hvor ens egen livsførelse har en afgørende betydning for disse fællesskaber. Det betyder selvsagt, at familierpolitikken må stå som et afgørende politisk område i en kommunitær politisk tanke.

En kommunitær familierpolitik

Som skrevet er det et kommunitært mål at sikre en gensidig afhængighed af hinanden. Et sådan mål har implikationer i forhold til velfærdsstatens formål.

Hvor man fra venstrefløjens side ønsker at bruge velfærdsstaten til at sikre uafhængighed mellem mennesker ved at subsidiere enlighed, så er liberale kritiske overfor velfærdsstaten fordi den ikke respekterer individets frihed. Den tredje vej der opstår her er, at indskrænke velfærdsstaten fra de områder hvor den skaber uafhængighed, men også at anvende velfærdsstaten til at subsidiere fællesskaber.

Det skal bl.a. gøres ved at fokusere midler til familier der endnu er sammen, og lade velfærdsstaten trække sin udstrakte arm tilbage fra de par der bliver skilt. Med andre ord: Det skal være velfærdsstatens opgave at gøre det særligt tiltrækkende at leve i en kernefamilie, og i samme omgang utiltrækkende at lade sig skille eller være enlig.

Et eksempel på en sådan tilgang vil være, at fastholde udgifterne til institutionspladser uagtet om man er skilt eller sammen. Hvor man i dag sænker det samlede beløb for institutionspladser hvis man er fraskilt, så så bør man i stedet fastholde udgiftsniveauet således, at der er en betragtelig merudgift ved at gå fra hinanden. På samme måde er det sådan nu, at den af forældrene der betaler børnepenge til den anden forældre, kan trække udgiften fra i skat. Et sådan fradrag og ethvert andet fradrag der gør det billigere at lade sig skille bør afskaffes, med den begrundelse, at velfærdsstaten ikke skal subsidiere skilsmissen.

Kulturkamp imod feminismen

Mens det korte oprids af familierpolitiske tiltag i ovenstående var af realpolitisk karakter, så er der en anden kamp der skal kæmpes, som har karakter af kulturkamp: Kampen imod fe-

minismen.

Feminismen har med uset hastighed sat sig på debatten og har med sin ødelæggende kraft, sneget sig op på ministerielt niveau. Det blev tydeligt hvordan feminismen har fået politisk slagkraft, da man kunne læse hvordan den nuværende Børne- og undervisningsminister afvejede kritik med begrebet 'mansplaining'. Når feminismen er nået op på det ministerielle niveau, vidner det om, at kampen enten er tabt, eller at kampen aldrig er blevet taget. Og her frygter man at det er sidstnævnte der gør sig gældende.

Årsagen til, at kampen aldrig er blevet taget imod feminismen skyldes grundlæggende, at politikere og meningsdannere ikke har set sig stærke nok til at tage kampen. Skræmt af feministernes påtagede intellektualitet, har de intellektuelt middelmådige politikere, som de er flest, ladet kampen passere. Men kampen er en af de vigtigste at tage fra borgerlig fløj, netop fordi feminismen inkarnerer emancipationsideologien i sin yderste potens.

Kampen mod feminismen skal overordnet kæmpes på to fronter; i institutionerne og i debatten. I institutionerne skal alle køns- og normkritiske tiltag ophæves. Det er særlig vigtigt at man fastholder kønsstrukturer når børnene er små, for at børn i en senere alder er i stand til at indgå i relationer med mennesker af andet køn.

I debatten skal der oprustes med intellektuel ballast til at modsige feminismen og tage kampen hver gang den byder sig, for at gøre det klart, at fællesskab og kærlighed bedst udleveres i faste normer og strukturer. Her er det særlig vigtigt, at politikere også opruster til at kunne deltage i debatten fra den privilegerede taleposition de har.

Afslutningsvist skal EU-kritikken særligt rette sig mod de tiltag der fremmer strukturel ligestilling, og ophævelse af den nationale selvbestemmelse over familiepolitikken.

Liberalisme og feminisme

Filip Steffensen

Forholdet mellem liberalisme og feminisme er et omdiskuteret emne. I artiklen diskuteres det, hvorvidt de to positioner er forenelige. Artiklen peger på to uenigheder, hvor en forening af de to positioner forekommer problematisk: opdelingen mellem offentligt og privat samt synet på frihedsrettigheder. Diskussionen peger på, at feminister har grund til at foretrække liberalismen frem for en aristotelisk republikanisme, men der argumenteres samtidig for, at det vil kræve betydelige indrømmelser at forene de to positioner.

Det diskuteres jævnligt i liberale kredse, om feminismen er liberal. Nogle aktører hævder, at det liberale ligebehandlingsprincip går hånd i hånd med en feministisk dagsorden, der har fokus på kønnenes ligestilling, mens andre betoner liberalismens progressive karakter. Disse står overfor aktører, som argumenterer for feminismens uforenelighed med en liberal dagsorden. Her går argumentet ofte på, at den nutidige feminisme advokerer for særstilling.

Debatten er ofte meget polariserende og giver sjældent anledning til konsensus. En årsag hertil kan være, at feminismen findes i mange afarter og tidsperioder. De fleste er bekendte med den såkaldte bølgemetafor, der angiver det forhold, at forskellige generationer af feminister har kæmpet kampe, som de anså som relevante for deres tid. Således associeres den første bølge af feminismen med en kamp for basale rettigheder som stemmeret, anerkendelse af kønnenes ligeværdighed og løsrivelse af økonomisk afhængighed, mens nyere bølger i højere grad har fokus på kropsliggørelse, seksualitet og hvordan italesættelsen af kvinder former den måde, vi ser kvinder på. Mens de fleste liberale formodentlig vil hævde, at tidlige feminismebølger indebar en liberal kamp for ligestilling, vil flere hævde, at kampen for lige rettigheder i store træk er vundet, så feminis-

men i dag er overflødiggjort. Det rejser et væsentligt spørgsmål om, hvorvidt formel lighed er tilstrækkeligt til at sikre reel ligestilling, eller om det er nødvendigt med flere tiltag, fx særlige rettigheder.

I denne artikel vil jeg forsøge at tilnærme et svar på spørgsmålet om, hvorvidt feminismen og liberalismen kan forenes. Artiklen er opbygget således, at jeg indledningsvist forsøger at give læseren en kort indføring i centrale tænkere fra den tidlige feminisme. Herpå vil jeg introducere læseren til forskellige feministiske retninger i den politiske teori, hvorefter jeg til sidst vil diskutere, om feminisme og liberalisme kan forenes. I min diskussion vil jeg berøre centrale stridspunkter mellem feminister og liberale, som de er skitseret i den akademiske litteratur på området, herunder sondringen mellem offentligt/privat, synet på frihedsrettigheder og pornografi.

Den første bølge og kampen for basale rettigheder

Den første bølge af feminismen vurderes at have taget sin begyndelse i det 19. århundrede, hvor tænkere som Mary Wollstonecraft mfl. advokerede for lige rettigheder. Begyndelsen på en mere organiseret bevægelse kan siges at have taget sin start ved den såkaldte Seneca Falls Convention i 1848, hvor hundredvis de-

monstrerede for lige rettigheder, Constitution Center (2019). Blandt de tilstedeværende var eksempelvis den kendte slave og abolitionist Frederick Douglass.¹ Douglass' tilstedeværelse er ingenlunde opsigtsvækkende. Et kuriosum ved den tidlige feminisme er nemlig, at den var tæt forbundet med abolitionisternes kamp for slaveriets ophør. Således var konventets arrangører, Elizabeth Cady Stanton og Lucretia Mott, begge aktive i kampen for slaveriets ophør, og mødtes faktisk i netop den forbindelse, History (2009). Konventet udmundede i en fælles erklæring om lige rettigheder og stemmeret til kvinder, også kaldet *The Declaration of Sentiments*. Heri appelleres der i høj grad til den amerikanske selvforståelse, hvorfor der i erklæringen trækkes på den amerikanske uafhængighedserklæring. Derefter konstateres det i erklæringen, at den siddende regering ikke efterlever de i uafhængighedserklæringen nedfældede principper, hvorfor der kaldes på behovet for radikale samfundsændringer:

"Whenever any form of government becomes destructive of these ends, it is the right of those who suffer from it to refuse allegiance to it, and to insist upon the institution of a new government, laying its foundation on such principles, and organizing its powers in such form, as to them shall seem most likely to effect their safety and happiness," Seneca Falls (1848)

Citatet ovenfor opsummerer rammende, hvad der er på spil for den tidlige feminisme; undertrykkelsen er vidtgående, og denne tidlige feminisme kalder således på behovet for ligestilling i form af lige rettigheder. I takt med at en række vestlige lande i begyndelsen af 1900-tallet udvidede stemmeretten til kvinder, anerkendte kvindernes ligeværd og gav kvinder samme juridiske status som mænd, erstattedes den første bølge af feminismen med den næste. Blandt en række nævneværdige tænkere fra den første bølge var eksempelvis Mary Wollstonecraft, Abigail Adams, Jane Adams, Harriet Taylor Mill, John Stuart Mill og Marquis de Condorcet. Disse er kun en håndfuld af en lang række af prominente bidragsydere, The Economist (2018). Blandt disse tænkere

¹ Ved en senere lejlighed sammenfatter Douglass sine tanker i en læseværdig tale fra 1888. Se Douglass (1888).

er det tydeligt, at den fremherskende tanke er at promovere kønnenes lige rettigheder. Der er med andre ord fokus på kønnenes juridiske eller formelle ligestilling, som det eksempelvis tydeliggøres, når Harriet Taylor Mill i "Enfranchisement of Women" fra 1851 skriver:

"That women have as good a claim as men have, in point of personal right, to the suffrage, or to a place in the jury-box, it would be difficult for any one to deny. It cannot certainly be denied by the United States of America, as a people or as a community. Their democratic institutions rest avowedly on the inherent right of every one to a voice in the government," Mill (1851)

På samme måde appellerer Marquis de Condorcet til almengyldige træk og fornuftsvæsenet, når han tilbage i 1790 skriver:

"Now the rights of men follow only from the fact that they are feeling beings, capable of acquiring moral ideas and of reasoning about these ideas. Since women have the same qualities, they necessarily have equal rights. Either no individual in mankind has true rights, or all have the same ones; and whoever votes against the right of another, whatever be his religion, his color, or his sex, has from that moment abjured his own rights," Condorcet (1790).

De to uddrag eksemplificerer, hvad der var tale om for den tidlige feminisme. Der forelå hos disse tænkere en udbredt anerkendelse af, at den samtidige samfundsindretning var modstridende med oplysningstidens begyndende anerkendelse af individet som et selvstændigt fornuftsindivid. Ved at indskrænke kvindernes udfoldelsesmuligheder på en lang række parametre fornægtede man tanken om, at ethvert individ havde en iboende værdi. Det var i grundlæggende modstrid med det universelle tankegods, hvis man fortsat fornægtede halvdelen af befolkningen adgang til helt basale rettigheder. Herfra fulgte en lang kamp for formelle og juridiske rettigheder, som gradvist vandt frem i de vestlige lande, hvilket betyder, at nyere afarter af feminismen har stillet spørgsmålstejn ved, hvorvidt lige rettigheder er tilstrækkeligt til at sikre ligestilling.

Er lige rettigheder nok?

Som nævnt indledningsvist, angiver bølge-

metaforen en udvikling, hvor målene for den pågældende bølge eller generation af feminister ændrer sig. Hvor den første bølge altså havde fokus på kønnenes juridiske ligeret, har nyere feministisk teori i højere grad beskæftiget sig med spørgsmålet om, hvorvidt lige rettigheder er nok. Denne udvikling er opstået i takt med, at særligt kvinder i vestlige lande nyder samme rettigheder som mænd. Kampen for formel lighed er således i store træk vundet², men spørgsmålet, som den nyere feminisme stiller, er derfor, hvordan det kan være, at man ikke ser en bredere repræsentation af kvinder i attraktive embeder, og hvordan det kan være, at kvinder fortsat varetager store dele af husholdningsarbejdet. Selvom der er kvinder i alverdens lande, som fortsat lider under undertrykkelse, nyder kvinderne i den vestlige verden i vid udstrækning samme juridiske rettigheder som mænd. Det er med afsæt heri, at den nutidige feministiske teori forsøger at diskutere, hvorvidt lige rettigheder er nok til at sikre reel ligestilling mellem kønnene. Giver lige rettigheder nødvendigvis de samme muligheder for at efterstræbe en attraktiv stilling i erhvervslivet? Eller gør der sig andre vilkår og omstændigheder gældende for kvinder, som gør det vanskeligere at forfølge drømmen om en attraktiv stilling i erhvervslivet? Selvom det måske kan lyde som abstrakt teoretiseringen, så er det spørgsmål, der jævnligt drøftes i den realpolitiske samfundsdebat. Eksempelvis er debatten om barsel fremtrædende blandt særligt de venstreorienterede partier, mens debatten om kønskvoter i erhvervslivet periodevist tiltrækker sig opmærksomhed i den offentlige debat.

Som nævnt vil mange liberale kunne skrive under på den tidlige feminismes kamp for lige rettigheder - det synes nemlig at stride imod helt elementære retfærdighedsintuitioner, hvis halvdelen af befolkningen arbitrært afskæres fra stemmeret grundet deres køn. I medfør af

liberale ligebehandlingsprincipper og anti-diskrimination synes det derfor oplagt at bifalde denne kamp, men det forekommer at forholde sig anderledes med den nyere feminisme. Her er kampen for elementære demokratiske rettigheder i store træk vundet, og det synes derfor vanskeligt at fremhæve eksempler på åbenlys og arbitrær diskrimination mod kvinder. Langt de fleste vil modsætte sig en arbitrær og direkte diskrimination, hvor kvinder udelukkes fra attraktive stillinger og lignende med henvisning til deres køn. Men kan det tænkes, at kvinder er hæmmet på andre måder - at fokus på formel ligestilling og antidiskrimination ikke er nok? Og er det muligt at indordne feministisk teori under en liberal samfundsindretning? Det er aldeles interessant spørgsmål, som kræver grundig overvejelse.

Liberaler bekender sig normalt til et negativt frihedsbegreb med fokus på lige rettigheder. Men i det omfang, at formel ligestilling ikke sikrer reel ligestilling, vil liberale da være villige til at evaluere rettighedsbegrebet? Det er spørgsmål som disse, den nye feminisme rejser i en tid, hvor kvinderne i vestlige lande i vidt omfang nyder samme juridiske rettigheder som mænd. På samme måde er det relevant for feminister at overveje, hvilken "lejr" de hører til i. Hvis man ønsker en organiseret bevægelse for kvinders rettigheder, er det oplagt at overveje, hvilket idégrundlag bevægelsen er rodfæstet i. Som jeg vil komme ind på senere, forekommer det usandsynligt, at feminister vil omfavne en republikansk samfundsorden i traditionen fra Aristoteles. På den anden side er der imidlertid også flere konflikter mellem liberale og feminister, som gør, at en forsoning måske ikke er så ligetil. Derfor giver overvejelserne også anledning til spørgsmålet om, hvorvidt feminister er villige til at gå på kompromis for at omfavne liberalismen, eller om man søger at forankre et forsøg på en mere organiseret bevægelse i et andet idémæssigt ophav. Omvendt er det også relevant at overveje, hvad der forstås ved "reel ligestilling". For hvis dette indebærer resultatlighed, forekommer det usandsynligt, at liberale vil bifalde de politiske reformer, som feminister vil advokere; det virker endog tvivlsomt, at liberale overhovedet vil bestræbe sig på at sikre "reel ligestilling", hvis det implicerer

² Det er formentlig en påstand, som vil forarge nogle feminister, men min pointe er her, at kampen for stemmeret mv. er vundet, og kun få stemmer advokerer offentligt for at tilbagerulle denne udvikling. Der findes selvsagt en række lande, hvor det ikke er tilfældet, men i den vestlige verden er kampen i store træk vundet.

resultatlighed. Denne umiddelbare konceptuelle uenighed indikerer med andre ord, at der er nogle grundlæggende definitoriske uenigheder mellem liberale og feminister, som dækker over dybereliggende ideologiske uenigheder.

For at besvare disse spørgsmål er det nødvendigt med en mere udførlig og teoretisk gennemgang af nyere, feministisk teori. I min diskussion vil jeg tage udgangspunkt i akademisk litteratur, da den etablerede litteratur på området efter mit skøn giver det mest retvisende billede af, hvad der driver feministernes kamp i slutningen af det 20. århundrede og begyndelsen af det 21. århundrede. I artiklens diskussion tager jeg udgangspunkt i nyere liberal teori. Her vil jeg trække på forskellige teoretikere, herunder særligt John Rawls, idet dennes retfærdighedsteori har været genstand for betydelig kritik fra feminister. Dette valg kan i sig selv forekomme kontroversielt, da der stilles "vagere" krav til, hvad der forstås som liberalisme. Rawls associeres ofte med en venstreliberal position, og som vi senere vil se, forekommer det usandsynligt, at der er noget grundlag for en forening mellem højreliberale og feminister. Uden at foregribe diskussionens hovedelementer, kan dette valg dog indikere, at en forsoning mellem feminister og klassisk liberale som John Locke kan forekomme mere byrdefuld end en forening af feminister og liberale lighedsteoretikere som Rawls.

Feminisme: Forskel og dominans

For at belyse den teoretiske vinkel af feminismen, må vi først søge at forstå, hvad feminisme er. Indledningsvist må det noteres, at feminismen er en ekstremt forskelligartet retning. Der findes forskellige feministiske skoler, som forfølger forskellige mål. Således er der både marxistisk feminisme, liberal feminisme og libertariansk feminisme. Overordnet kan man dog sige om disse retninger, at de forenes i bestræbelserne på et opgør mod underordnelsen af kvinder, Kymlicka (2005, 376). Udgangspunktet er således, at kønsforskelle er en fremherskende del af samfundet. Samfundet er indrettet således, at det i vidt omfang domineres af mænd. Dominansen er ikke nødvendigvis bevidst, men kommer til udtryk i en (u) bevidst dominans, der virkeliggøres gennem

sociale normer og praksisser.

Mange feminister stiller sig kritiske overfor, om formel lighed reelt skaber den samme behandling af mænd og kvinder. Mange af de standarder, som vi i dag anvender på arbejdsmarkedet og politik, er fastsat ud fra mandlige standarder, som hæmmer kvinder. Derfor advokerer nogle feminister for, at det ikke er tilstrækkeligt at sikre juridisk lighed. Herfra er ambitionen at nedrive de skel, som adskiller mænd og kvinder, så kønnene kan opnå ligestilling. Det interessante ved feminismen er, at den - ulig anden politisk teori - ikke anvender abstrakt teoretiseringen. I modsætning til "mainstream" politisk teori, er feminismen i højere grad erfaringsbaseret. Den enkelte kvindes beretninger er "empirien" i feminismen, og fra denne empiri går man induktivt til værks. Dette adskiller sig fra retfærdighedsteorier som John Rawls', der med det såkaldte "uvidenhedens slør" udleder sine retfærdighedsprincipper. Af det erfaringsbaserede aspekt følger også, at det personlige bliver politisk. Det er et centralt element i feminismen, at det personlige politiseres, da traditionel politisk teori ifølge feministerne har haft en tendens til at negligere betydningen af det personlige. Samtidig har den traditionelle politiske teori ifølge feminister opretholdt en skarp demarkation mellem det offentlige og private, som fra et feministisk perspektiv synes uhensigtsmæssig, Mansbridge & Okin (1995).

I det følgende vil jeg introducere to feministiske perspektiver på, om juridisk eller formel lighed er tilstrækkeligt for at sikre ligestilling. Debatten relaterer sig til det liberale frihedsbegreb, som betoner, at juridisk/formel og negativ frihed er udgangspunktet for, at individer kan forfølge deres aspirationer og drømme i en bred forstand - altså det, som John Rawls i sit skelsættende værk *A Theory of Justice* betegner som "livsplaner".

Indenfor feminismen er der to væsentlige retninger at tilgå ligestillingsspørgsmålet med. Den ene kaldes forskelstilgangen, medens den anden og mere radikale tilgang kaldes dominanstilgangen.

Forskelstilgangen

Forskelstilgangen tager udgangspunkt i, at

forskelsbehandling kun må finde sted, hvis den kan retfærdiggøres med henvisning til forskelle mellem mænd og kvinder. Forskelsbehandlingen skal således retfærdiggøres med henvisning til biologiske forskelle mellem mænd og kvinder - ellers er forskelsbehandling diskriminerende. Dermed skal kvinder altså kunne konkurrere på lige vilkår med mænd, hvad angår attraktive positioner i erhvervslivet, politiske embeder mv. Omvendt gælder det også, at differentierede rettigheder, som privilegerer kvinder, kun kan finde sted i det omfang, at man kan påvise biologiske forskelle. Således vil man fra dette perspektiv kunne retfærdiggøre særlige barselsrettigheder, medens det synes vanskeligt at forsvare udelukkelsen af kvinder til statsministerposten, domstole og andre stillinger, Kymlicka (2005, 378-379). Denne tilgang udelukker med andre ord arbitrær og direkte diskrimination på baggrund af køn. Man kan argumentere for, at denne anskuelse er bredt anerkendt, og de færreste vil i dag indtage det synspunkt, at statsministeren eller en dommer ikke kan eller bør være kvinde.

Dominanstilgangen

Ifølge dominanstilgangen er problemet for denne kønsneutrale tilgang imidlertid, at den lige adgang til attraktive positioner i samfundet er defineret ud fra mandlige standarder. Indvendingen mod forskelstilgangen går dermed på, at samfundet er indrettet ud fra mandlige standarder. Hvis det er tilfældet, bringer formel lighed og kønsneutralitet ikke kvinderne langt, da de i så fald skal konkurrere med udgangspunkt i mandlige forudsætninger. Dominanstilgangen ser derfor uligheder mellem mænd og kvinder som resultat af mandlig dominans, Levit & Verhick (2016, 20).

Det kan lyde fjernt og spekulativt, at samfundet skulle være indrettet på baggrund af mandlige standarder. Men der er to forhold, hvor det gør sig gældende, fremfører tilhængere af dominanstilgangen. Det ene forhold omhandler de kvalifikationer, der skal til for at bestride et bestemt erhverv. Her peges der på, at visse jobs opstiller særlige krav til ansøgeren. Dette kan eksempelvis være ansøgerens fysik. Udadtil er disse krav i overensstemmelse med forskelstilgangen, fordi stillingen principielt er

kønsneutral, dvs. den er åben for ansøgere af begge køn. Problemet er blot, at mange jobs er defineret ud fra mandlige standarder, som begrænser kvindernes muligheder. Et ofte anvendt eksempel er udstyret til brandmænd, som i mange lande kræver en specifik højde og vægt at bære. Det udelukker mange kvinder fra dette hverv, selvom der ikke er noget belæg for, at det er påkrævet med udstyr i den størrelse.³ Modsvaret vil ofte være, at stillingen som brandmand kræver fysisk styrke, men et påtrængende spørgsmål er, hvorfor man har vedtaget lige netop denne minimumshøjde - i lande som Japan er kravene til højden lavere, fordi gennemsnitshøjden er lavere. Hvorfor har man så fastsat denne grænse? For tilhængere af dominanstilgangen er det et udtryk for, at vilkårene er dannet på baggrund af mandlige standarder, Kymlicka (2005, 380). Om den mandlige dominans går Catharine Mackinnon så langt til at skrive, at "Mens physiology defines most sports, their needs define auto and health insurance coverage, their socially designed biographies define workplace expectations and successful career patterns, their perspectives and concerns define quality in scholarship, their experiences and obsessions define merit, their objectification of life defines art, their military service defines citizenship, their presence defines family, their inability to get along with each other - their wars and rulerships - defines history, their image defines god, and their genitals define sex," Mackinnon (1984, 36).

Problemet for forskelstilgangen er fra dette perspektiv altså, at forskelstilgangen kan legitimere diskrimination af kvinder i en lang række henseender. I de tilfælde, hvor kvinder er forskellige fra mænd, synes det problematisk, hvis kvinder udelukkes fra det pågældende hverv på baggrund af, at kravene er defineret ud fra mandlige standarder. Indvendingen fra dominanstilgangen er med andre ord, at forskelstil-

³ Kymlickas påstand er selvfølgelig ikke, at der er mange kvinder, som nærer et stort ønske om at blive brandmand. Eksemplet er for at illustrere, at der findes hverv, hvor de objektive kriterier er dannet på baggrund af mandlige vilkår. Derfor forekommer det vanskeligt, at kvinder kan tilfredsstille disse kriterier - særligt, når det omhandler fysiske krav.

gangen kun sikrer formel kønsneutralitet. Så længe mandlige standarder er fremherskende, kan der ikke være tale om reel ligestilling mellem kønnene, da de eksisterende standarder privilegerer mænd.⁴ Der er således ikke tale om "gammeldags" eller traditionel kønsdiskrimination, men en diskrimination, der kan fortsætte ganske utilsigtet, fordi forskelstilgangen ikke er villig til at se på de bagvedliggende vilkår og omstændigheder.

Mackinnons citat ovenfor leder mig videre til de forudsætninger, der skal opfyldes for at betrede en given stilling. Indtil videre har jeg beskrevet de kvalifikationer, der er krævet for at varetage en given stilling. Men som nævnt er der ifølge dominanstilgangen to forhold, hvor kvinder er begrænset. Det andet forhold omhandler de forudsætninger, der skal til for at varetage en given stilling. Her peger tilhængere af dominanstilgangen igen på, at de forudsætninger, der er krævet for en stilling, privilegerer mænd. Mange af de forudsætninger, som skal opfyldes for at varetage en specifik stilling er nemlig formet og defineret ud fra mandlige standarder. Igen må det påpeges, at tilhængere af dominanstilgangen ikke nødvendigvis påstår, at de fremherskerskende mandlige standarder er bevidst definerede, men som følge af, at kvinderne indtrådte på arbejdsmarkedet efter mændene, har mændene således haft "serveretten" til at definere, hvilke forudsætninger, der skulle opfyldes til funktionen.

Et eksempel på dette bedriver Janet Radcliffe-Richards, idet hun fremhæver, at John Stuart Mills *The Subjection of Women* tilsigter at nedrive de barrierer, der adskiller mænd og kvinder. Mills projekt er derved en kønsneutral lovgivning, der ikke privilegerer det ene køn.

⁴ Bemærk i øvrigt, at den samme problematik gør sig gældende ved handicappede. Mange handicappede er udelukket fra en lang række jobs, fordi arbejdspladsen er svært fremkommelig for handicappede. Der er ikke nødvendigvis tale om decideret diskrimination eller fordomsfuldhed, men derimod at kravene til jobbet ganske enkelt er defineret ud fra de personer, som oprindeligt varetog funktionen. Det gør det vanskeligt for handicappede at konkurrere på lige fod med ikke-handicappede, da deres vilkår er defineret ud fra ikke-handicappedes.

Lovgivningen skal ifølge Mill være upartisk, og kvinder skulle nyde rettigheder og adgang til arbejde på lige vilkår med mænd. Problemet er blot, at mange stillinger er skruet sådan sammen, at de er uforenelige med mange af de roller, som i privatlivet tilskrives kvinden. Fordi kvindens rolle historisk har været børneopdragelse og husligt arbejde, er mange jobs fortsat skruet sådan sammen, at de er uforenelige med den rolle, som kvinden udfyldte tidligere, Radcliffe-Richards (2014). Det gør det unægtelig sværere at varetage et højt embede, hvis det per definition forudsættes, at det er kvindens byrde eller opgave at varetage hovedparten af det huslige arbejde, børneopdragelsen mv.

Anken mod Mill og forskelstilgangen går således på, at den kønsneutrale forskelstilgang ikke sikrer reel ligestilling. Hvad angår underrepræsentationen af kvinder i topjobs, fremhæver tilhængere af dominanstilgangen dermed, at overrepræsentationen af mænd skyldes, at stillingen er skruet sådan sammen, at den hæmmer kvindernes muligheder.

Empirisk er der flere studier der bekræfter, at kvinder i højere grad varetager de huslige opgaver (se fx Phipps et. al, 2001). Andre finder, at det kombinerede tidsforbrug på betalt og ubetalt arbejde er stort set ensartet for mænd og kvinder i industrialiserede europæiske lande. Eksempelvis finder Bittman & Wajcman (2000), at antallet af fritidstimer i store træk er ens for kønnene, men at kvinderne bruger signifikant mere tid på ubetalt arbejde, dvs. hjemlige arbejdsopgaver. Det er denne "double day" eller "second shift", der er problematisk fra dominanstilgangens synspunkt. For hvis vi følger Mill og forskelstilgangens kønsneutrale anti-diskrimination, vil denne struktur fortsat eksistere; kvinder udelukkes ikke arbitrært fra topjobs på baggrund af deres køn. Dermed kan det ikke klassificeres som illegitim og arbitrær kønsdiskrimination, som forskelstilgangen havde fokus på. Fraværet af arbitrær kønsdiskrimination udrydder således ikke den egentlige og bagvedliggende diskrimination, der er opstået, fordi mange funktioner er defineret ud fra mandlige standarder.

Empirisk kan vi se, at dette mønster gentager sig i en række forhold. Langt flere kvinder arbejder deltid (se fx DST, 2015), ligesom ho-

vedparten af indkomsten i mange husholdninger kommer fra den mandlige parts indtægt. Dertil bidrager det forhold, at skilsmisse økonomisk set skader kvinder mere end mænd, til at mange kvinder befinder sig i et økonomisk afhængighedsforhold. De Vaus et. al. (2015) finder for eksempel, at de negative konsekvenser ved skilsmisse er størst for kvinder i alle de undersøgte OECD-lande. Omvendt finder Leopold (2018), at skilsmisse har størst negativ indvirkning på mændenes livstilfredshed, men finder ligeledes at kvindernes økonomiske situation forværres mere end mændenes. For feministiske tilhængere af dominanstillgangen indikerer dette, at kvinder er økonomisk afhængige af mænd. Det har ifølge dominanstillgangen u hensigtsmæssige konsekvenser, fordi kvinder tjener mindre på arbejdsmarkedet og lider større økonomiske tab ved skilsmisser, fordi det i mange tilfælde forventes, at kvinden varetager det huslige arbejde, Kymlicka (2005, 382). Kritikken går dermed på, at der er en række økonomiske forhold, hvor kvinden stilles ringere end manden som følge af, at hun varetager hovedparten af det huslige arbejde - eksempelvis hvis hun arbejder på deltid, eller periodevist er ude af arbejdsmarkedet for at varetage opgaverne i hjemmet.

Opsummerende peger dominanstillgangen derfor på, at det ikke nødvendigvis er en ondartet mandschauvinisme, som præger samfundet. Kvinder er derimod begrænsede, fordi den nuværende samfundsindretning systematisk favoriserer mænd i den måde, særligt arbejdslivet og husligt arbejde er defineret og indrettet på. Årsagen hertil kan være, at man historisk har haft denne indretning, hvor kvinder ikke deltog på arbejdsmarkedet. Det er formentlig også derfor, at vi i disse år ser en tendens til, at flere kvinder opnår topjobs, mens mange familier omstrukturerer ansvarsfordelingen i hjemmet.

Den gennemgående pointe i MacKinnons dominanstillgang kritiserer derved forskelstillgangen for at overse den diskrimination, som er fremherskende. Forskelstillgangen har fokus på arbitrær diskrimination, mens dominanstillgangen har fokus på den bagvedliggende diskrimination. Det faktum, at de færreste arbejdsgivere i dag vil afvise en ansøger - alene

fordi hun er kvinde - ser forskelstilhængere dermed som belæg for, at uligheden mellem kønnene er udryddet. Dominanstillhængere hævder imidlertid, at det tilsyneladende fravær af arbitrær diskrimination netop peger på, at der er en mandlig dominans i samfundet: fordi jobs er defineret ud fra mandlige standarder, er det slet ikke nødvendigt med arbitrær diskrimination.

Kvinder er ifølge denne tilgang på forhånd diskvalificerede til en række attraktive stillinger, fordi mange stillinger er defineret ud fra mandlige standarder. At kvinder forventes at varetage det huslige arbejde, har derudover en række u hensigtsmæssige, økonomiske konsekvenser, fordi de derfor har lavere anciennitet; livsindkomsten for kvinder er lavere, og kvinder lider større tab ved skilsmisse. Dominanstillgangen kalder derfor på behovet for en anden tilgang til ligestillingsspørgsmålet. Den arbitrære diskrimination er ikke problemet, problemet er den måde, som standarden sættes på: "To require that one be the same as those who set the standard - those which one is already socially defined as different from - simply means that sex equality is conceptually designed never to be achieved. Those who most need equal treatment will be least similar, socially, to those whose situation sets the standard as against which one's entitlement to be equally treated is measured. Doctrinally speaking, the deepest problems of sex inequality will not find women "similarly situated" to men. Far less will practices of sex inequality require that acts be intentionally discriminatory," MacKinnon (1987) citeret i Kymlicka (2005, 383).⁵

Alt dette peger i retning af et presserende spørgsmål: er det en naturlov, at kvinden skal varetage de huslige pligter? Hvis det er disse forpligtelser, som hæmmer kvindernes opstigning i karriereverdenen, kan kvinder måske frasige sig disse pligter eller undlade at få børn? Eller man kan måske forestille sig, at disse tilsyneladende naturgivne pligter kan revideres, således den private sfære også er underlagt spørgsmål om, hvad der udgør en retfærdig byrdefordeling i husstanden. Endelig kan man

5 For en kritik af MacKinnons dominanstillgang, se fx Brill (1993)

måske forestille sig omfordelingsmekanismer, der sikrer, at kvinder kompenseres for de timer, de arbejder i hjemmet, som Okin (2005) foreslår? Eller at kvinder i højere grad skal tilgodeses økonomisk ved skilsmisse? På den anden side kan det indvendes, at vi rent faktisk har set en udvikling over de seneste årtier, hvor ansvarsfordelingen i hjemmet gradvist balanceres, således flere kvinder kan forene de huslige pligter med karriere.

Spørgsmålene leder os videre til en central sontring for feministisk teori - sontringen mellem det offentlige og private. Sontringen mellem hvad der forventes offentligt og privat af kvinder, er et emne, som er blevet undersøgt nøje af feminister. En kritik, som flere feminister har rettet mod fremtrædende liberale tænkere, er nemlig, at liberale tænkere har overset betydningen af opdelingen mellem offentlige og private anliggender for ligestillingsspørgsmålet (deraf også "mottoet" om, at det personlige er politisk). Derfor bevæger vi os nu videre til en indføring i distinktionen mellem offentlig og privat, som har præget den politiske teori siden fødslen, og som er et betydeligt stridspunkt, hvad angår en forening af feminisme og liberalisme.

Liberalisme, offentlig og privat: En aristotelisk arv?

Som antydnet ovenfor, følger der af det ovenstående fokus på forudsætningerne for at opnå samme muligheder en forbindelse til et centralt element i diskussionen om, hvorvidt feminismen er forenelig med liberalismen, nemlig distinktionen mellem det private og offentlige. Hvis vi - blot for eksemplets skyld - antager, at dominanstillgangen har ret i, at det ikke er tilstrækkeligt at eliminere arbitrær diskrimination mellem kønnene, vil liberalismen så kunne inkorporere dette i sin tilgang til samfundet? Vil man kunne forene dominanstillgangen med en liberal samfundsindretning?

Svaret er måske ikke så entydigt, men det kan umiddelbart forekomme vanskeligt at forene liberalismen og dominanstillgangen. En række liberale tænkere fra John Stuart Mill til Robert Nozick er blevet kritiseret for, at deres teorier ikke tager tilstrækkeligt hensyn til kvinderne. Den væsentligste anke, som fe-

minister har rejst mod liberale værker og teoretikere er nemlig, at den hidtidige politiske teori har opretholdt en skarp demarkation mellem det offentlige og private. Et problem ved denne skarpe sontring mellem offentlig og privat er ifølge feminister, at der er tale om en demarkation mellem to sfærer, hvoraf den ene er underlagt revision under, hvad vi kan kalde retfærdighedens principper. Den anden sfære - nemlig den private - har i den hidtidige politiske teori ikke været underlagt samme revision. En række centrale tænkere har således antaget eller forudsat, at den private sfære per definition var retfærdig. Dermed har den ikke været underlagt samme evaluering under gængse retfærdighedsbetragtninger. Et eksempel er John Rawls' (1971) *A Theory of Justice*, hvor Rawls ekspliciterer, at familien er en social institution, som skal evalueres på baggrund af retfærdighedens principper. Rawls forudsætter imidlertid, at familien per definition er retfærdig og dedikerer derfor ikke yderligere opmærksomhed til problematikken. Rawls går så langt, at han ganske enkelt forudsætter, at familien og den private sfære er retfærdig: "*given that family institutions are just*," Rawls (1971, 490).

Fra et liberalt perspektiv kan det imidlertid synes problematisk at basere den politiske teori på denne forudsætning. For det første er det vanskeligt at forestille sig, at alle relationer, der udspiller sig i den private sfære, per definition er retfærdige. Derudover kan det virke bemærkelsesværdigt, at en lang række liberale tænkere ikke har været villige til at underlægge den private sfære samme vilkår som den offentlige sfære. Dette virker særligt tankevækkende i lyset af, at liberale netop anskuer den private sfære som der, hvor den frivillige relation bør udspille sig. På den baggrund forekommer familien at være en paradigmatiske institution, som bygger på gensidighed og frivillighed. Som jeg vil vise om lidt, argumenterer Will Kymlicka (2005) for, at netop derfor kan liberale have en interesse i, at det rent faktisk er sådan en relation, der udspiller sig i den private sfære, så det ikke blot er noget, der forudsættes eller antages i den politiske teori. Alligevel har en række af centrale tænkere ikke adresseret problematikken, og har således opretholdt en

skelnen mellem offentlig og privat.

Et eksempel herpå er som nævnt Rawls' retfærdighedsteori, som han udfolder den i *A Theory of Justice*. Det er et skelsættende værk i nyere tid, men samtidig også et værk, som er blevet udsat for en skarp kritik fra feminister.⁶ Anken går på, at Rawls opretholder en adskillelse mellem det offentlige og private, idet han forudsætter, at familien per definition er retfærdig. Fra feminismens og dominans-tilgangens perspektiv kan liberalismen imidlertid ikke forenes med feminismen, så længe demarkationen mellem offentlig og privat opretholdes.

Som jeg skrev indledningsvist, har den tidlige feminisme rødder i en lang række af tænkere, som mange vil henføre til en liberal tradition. Green (1986) skriver eksempelvis, at det af liberalismens friheds- og autonomibegreb må følge, at lige rettigheder også bør gælde kvinder. Alligevel formår liberale ikke at sikre reel ligestilling, fordi de har været uvillige til at nedbryde distinktionen mellem offentlig og privat.⁷ Ifølge Green er distinktionen kendetegnet ved, at den offentlige sfære reguleres af retfærdighedens principper mellem ligestillede og rationelle individer, mens den private sfære reguleres af "*love and relations of natural subordination and superordination*," Green (1986, 27).

Det centrale i Rawls' teori er, at individerne under "uvidenhedens slør" vil vælge de principper, som danner rammen om retfærdighedens vilkår. Uvidenhedens slør er en såkaldt heuristik, som Rawls anvender til at bibringe læseren et billede af, hvilke principper samfundet i bred forstand kan tilslutte sig. Uvidenhedens slør er dermed en hypotetisk situation, hvor individerne ikke har kendskab til centrale egenskaber, talenter, aspirationer og generel

viden om, hvor i indkomstfordelingen, de ender og hvilken uddannelse, de har/kan opnå. Dermed er Rawls' intention at eliminere den partiskhed, som måtte ligge i vurderingen af, hvordan samfundets institutioner bør indrettes. Ræsonnementet går på den såkaldte maximin-regel; at det i uvidenhed giver bedst mening at forfølge det valg, som giver størst begunstigelse til de dårligst stillede. Men for Green er denne tilgang problematisk - i hvert fald set fra et feministisk perspektiv. For ifølge Green bidrager Rawls' teori til en opretholdelse af skellet mellem offentlig og privat, som er til kvindernes ugunst. For Green består problemet i, at Rawls helt undlader at adressere ægteskabet/det private som en institution, der er underlagt retfærdighedens vilkår. Rawls lægger med andre ord til grund, at ægteskabet/familien er retfærdigt. Men som nævnt forekommer det ikke sandsynligt, at noget per definition er retfærdigt, og det synes vanskeligt at forsvare, at ægteskabet eller familien ikke er en social institution, som bør underlægges retfærdighedens principper. Rawls er nemlig ganske tydelig, når han adresserer spørgsmålet om, hvilke sfærer retfærdighedens principper berører: "the basic structure of society and the management of major social institutions". Men samtidig fremhæver han, at en institution er "a public system of rules which defines offices and positions with their rights, duties, powers and immunities, and the like," Green (1986). Det er svært at komme udenom, at ægteskabet/familien er en institution, som er kendetegnet ved en indbyrdes fordeling af positioner, pligter og rettigheder, og det er således på denne baggrund, at Green efterlyser en diskussion af, hvordan det vil påvirke individernes valg under uvidenhedens slør, hvis individernes køn spillede en større rolle. Hvordan fordeles pligter som husligt arbejde mellem kønnene? Hvad er den økonomiske konsekvens af fordelingen af det huslige arbejde? Og hvordan fordeles indkomsten ved en eventuel skilsmisse? Hvem påtager sig børneopdragelse, barsel og i hvilken udstrækning kan individernes køn tænkes at påvirke overvejelserne om disse emner, når de befinder sig under uvidenhedens slør? Det er spørgsmål, som Rawls undlader at adressere.

Det er i store træk de samme overvejelser,

⁶ Det er ikke kun feminister, der har kritiseret Rawls. Rawls er også blevet udsat for kritik fra liberale og kommunitarister, fx Nozick (1974) og Walzer (1983).

⁷ Her kan det være nyttigt at huske på de tidligere omtalte konceptuelle uenigheder i forhold til, hvad reel ligestilling indebærer. Hvis reel ligestilling implicerer resultatlighed, er det ikke ligefrem overraskende, at liberale ikke i videre omfang forfølger dette, jf. tidligere bemærkninger herom

som Susan Moller Okin (2005) bringer i en artikel med den stærkt antydningfulde titel *Forty acres and a mule for women*.⁸ Her argumenterer Okin for - i tråd med dominanstillgangen - at formel ligestilling ikke er tilstrækkeligt for at sikre ligestilling. Okin rejser ligeledes en kritik, som går på, at Rawls ikke formår at adressere spørgsmålet om, hvorledes retfærdighedens principper påvirker den interne familiestruktur og de indbyrdes relationer i familien. Kritikken går endvidere på, at Rawls' teori kun berører "heads of families", og dermed ikke hverken kvinder eller børn. Det er altså "heads of families", der antages at skulle finde frem til retfærdighedens principper under uvidenhedens slør. Det kan næsten forekomme at være en forglemmelse, men Rawls medtager ikke køn som et parameter, der er "veiled" i den forømtalte situation, hvor individerne er underlagt uvidenhedens slør. Bevidst udeladelse eller ej, så synes det at være et betydningsfuldt forhold, hvorvidt man er født som mand eller kvinde. Derfor kan det undre, at Rawls ikke medtager køn som et forhold, der potentielt kan påvirke individernes valg under uvidenhedens slør. Okin argumenterer ligesom Green for, at familien eller ægteskabet bør medtages som en social institution, der indgår i "the basic structure". Som nævnt tidligere virker det tankevækkende, at Rawls undlader at inddrage familien som en del af "the basic structure", når han specificerer, at den angår fundamentale sociale institutioner, som indeholder karakteristika, der er stærkt sammenlignelige med familien/ægteskabet.

Den samme anke kan rejses mod John Stuart Mill. Jeg skrev tidligere, at mange vil anskue John Stuart Mill som en feministisk forkæmper. Men faktisk har flere feministiske tænkere rettet kritik mod Mill, idet han beskyldes for at opretholde samme demarkation mellem offentligt og privat, som mange andre liberale tænkere. Janet Radcliffe-Richards (2014) argumenterer som nævnt for, at uligheden mellem mænd og kvinder - eksempelvis i repræsentationen i bestyrelsesposter og andre attraktive

⁸ Titlen er en reference til post-borgerkrigs løftet om, at tidligere slaver kunne opnå genoprettelse/kompensation ved at udlove jordlodder og arbejdsdyr.

hverv - ikke skyldes direkte diskrimination, men at mænd og kvinder har forskellige udgangspunkter. Selv hvis vi tilstræber en situation, hvor der er formel adgangslighed til attraktive positioner i samfundet, vil kvinder være dårligere stillet end mænd. Radcliffe-Richards' argument går på, at selvom John Stuart Mill tilstræber en upartisk lovgivning, der eliminerer arbitrær diskrimination på baggrund af køn, er det ikke givet, at denne form for juridiske ligestilling sikrer faktisk ligestilling. Hvis ingen hindres i at varetage en attraktiv stilling på baggrund af objektive vilkår som køn, men mænd fortsat er overrepræsenteret i samfundets attraktive positioner, er det for Radcliffe-Richards et vidnesbyrd om, at den formelle og juridiske ligestilling ikke sikrer reel ligestilling. Radcliffe-Richards skriver sig derfor ind i rækken af tilhængere af dominanstillgangen. Problemet er, anfører Radcliffe-Richards, at Mill og andre tænkere ikke forholder sig til den skarpe demarkation mellem offentligt og privat. Dermed er den hjemlige sfære hos Mill heller ikke genstand for kritik under retfærdighedens principper. Mill udelukker således en diskussion af, om familien og den hjemlige sfære er retfærdig. På samme måde kritiserer Susan Moller Okin (1988) Mills feminisme for ikke at tage højde for opdelingen mellem offentligt og privat. For Okin er det problematisk, at Mill ganske enkelt forudsætter, at kvindens indgåelse af ægteskab er en accept af, at kvinden påtager sig den huslige arbejdsbyrde, idet Mill anfører: "so, when a woman marries, it may in general be understood that she makes choice of the management of a household, and the bringing up of a family, as the first call upon her exertions, during as many years of her life as may be required for the purpose; and that she renounces, not all other objects and occupations, but all which are not consistent with the requirements of this," Mill; 1869: citeret i Okin (1988, 126). Her manifesterer det sig tydeligt, at Mill også er 'skyldig' i opretholdelsen af skellet mellem offentligt og privat. For Mill er familie og den private sfære ikke genstand for undersøgelse, afprøvelse og revision under de vilkår, der skal gælde for den offentlige sfære. Det er ifølge Okin og feminister til kvindens ugunst, fordi det derved bliver vanskeligt

at adressere den ulighed, der i vilkårene for at betræde en særligt attraktiv position. Hvis det er en legitim forventning, at kvinden påtager sig alt det huslige arbejde, kan det synes vanskeligt at forestille sig, hvordan kvinder skal kunne konkurrere på lige fod med mænd om samfundets attraktive positioner, og det er altså på den baggrund, at en række feminister kalder på behovet for at nedrive skellet mellem offentligt og privat.

Til trods for, at en række feminister har kritiseret liberale tænkere for at negligere betydningen af den private sfære, så er det ikke nødvendigvis en naturlov, at liberale retfærdighedsteorier opretholder skellet mellem den offentlige og private sfære. Kymlicka (2005) leverer således et argument for, at forbindelsen mellem liberalismen og opretholdelsen af skellet mellem den offentlige og private sfære ikke er naturgiven. Som jeg tidligere skrev, så forekommer familien og de relationer, der udspiller sig heri, at være en paradigmatiske, 'liberal' institution; den bygger på frivillighed, reciprocitet og samtykke. Hvis relationen baserer sig på tvang og ufrivillighed, er det svært at bringe et argument for, hvorfor liberale teoretikere *ikke* skulle have en interesse i, at relationerne, der udspiller sig i den private sfære, skal underlægges de samme vilkår som den offentlige sfære. En liberal bekymring kan gå på hensynet til privatlivets fred, men en svar kan være, at indgreb i privatlivets fred gennemføres med henvisning til principper om saglighed og proportionalitet. Det er på denne baggrund, at Kymlicka argumenterer for, at liberale teoretikere har nedarvet - snarere end skabt - denne skarpe demarkation mellem offentlig og privat. For Kymlicka er der tale om "*essentially pre-liberal views*", som går langt forud for liberalismen, Kymlicka (2005, 390).

For Kymlicka er der en kontingent forbindelse, og dermed ikke en logisk og naturgiven forbindelse mellem liberalismen og demarkationen. Dette begrundes Kymlicka med henvisning til, at liberale teoretikere har nedarvet forbindelsen fra den klassiske republikanisme, hvor prominente tænkere som Aristoteles privilegerer den offentlige sfære på bekostning af den private sfære. For teoretikere som Aristoteles er politisk deltagelse et ideal, som nød-

vendigvis må realiseres ved en skarp opdeling mellem offentligt og privat. Hvis politisk deltagelse i den offentlige sfære er idealet, følger der en åbenlys devaluering af de aktiviteter og det arbejde, som foregår i husstanden. For republikanske tænkere er det givet, at manden er destineret til deltagelse i det offentlige rum (dvs. den politiske deltagelse), mens kvinder og slaver varetager arbejdet i husstanden. Dette er næppe en attraktiv situation for kvinderne, idet manden fra dette perspektiv anskues som et væsen, der forfølger "ægte" frihed ved at engagere sig i det politiske liv, mens kvinden associeres med instinktive funktioner, der varetages i børneopdragelse, rengøring med videre. Manden udlever sit fulde potentiale, når han indgår i det politiske liv adskilt fra den hjemlige sfære; det er den højeste form for liv at indgå i det politiske, og for republikanismen eksisterer husstanden udelukkende som en forudsætning for at kunne realisere et højere liv, der transcenderer det huslige. Det er ifølge Kymlicka denne udlægning, som liberale teoretikere udvikler deres teorier indenfor rammerne af, Kymlicka (2005, 391).

Anne Phillips udbygger argumentationen og skriver, at "the point of dissension is that republicanism still operates with an oversharpe dichotomy between public and private (..) It is not just that women turn out to occupy one corner of society while men occupy another; it is also - and nowadays perhaps more so - that the activities associated with women have been treated, almost by definition, as private. Women have then faced practical and definitional exclusion: a practical exclusion that can be measured in their lesser participation in the labour market or world of politics; and a definitional exclusion that operates through categorising what they do as less political," Phillips (2000, 291).

For Kymlicka er udgangspunktet imidlertid, at liberale ikke har nogen ideologisk motivation for at omfavne denne skarpe opdeling. For det første er det tvivlsomt, om liberale vil omfavne en idealisering af det politiske liv, således at det politiske og offentlige liv transcenderer det private. Liberalismen bygger på individuel frihed, frivillighed og gensidighed. Derfor synes den republikanske omfavnelser af det poli-

tiske liv svært forenelig med liberalismen. En lang række af liberale tænkere har netop forsvaret civilsamfundet mod statens indgribende magt, og det er på den baggrund, at Kymlicka argumenterer for, at der ikke er en naturlig eller logisk forbindelse mellem liberalismen og den tilsyneladende uvilje til at inkorporere det private - eller den hjemlige sfære - i liberale retfærdighedsbetragtninger. Hvis liberalismen baserer sig på et forsvar og en beskyttelse af civilsamfundet mod statens indgribende magt, er det uforeneligt med den republikanske forestilling om, at staten/politikken er den sfære, hvor den "rigtige" eller "højeste" form for menneskelig frihed realiseres.

I den liberale stat er det nemlig ikke politikken, der er det ultimativt gode; det er de interaktioner, der udspiller sig i det private/civilsamfundet. Derfor argumenterer liberale teoretikere for, at statens fornemste opgave er at sikre borgernes frihed til at leve, som de ønsker, gennem frihedsrettigheder. Det står i stærk kontrast til den republikanske tanke om, at det politiske liv nødvendigvis må opføres på bekostning af det private, og det er altså med hjemmel heri, at Kymlicka argumenterer for, at der ikke er en logisk forbindelse mellem liberalismen og den skarpe opdeling i offentlig og privat: For hvis liberale ønsker, at privatsfæren er kendetegnet ved frivillige relationer, må liberale have en interesse i, at det rent faktisk er frivillige relationer, der udspiller sig i den private sfære, lyder Kymlickas argument, Kymlicka (2005, 388-394).

Det virker ikke usandsynligt, at liberale og feminister kan forenes om en privilegering af civilsamfundet frem for den offentlige sfære; feministiske teoretikere har begrænset eller ingen interesse i at nedarve den Aristoteliske ophøjelse af den politiske deltagelse, og det er uklart⁹, hvorfor feministiske teoretikere ikke skulle have incitament til at omfavne liberale frihedsrettigheder, der sikrer en robust beskyttelse af de interaktioner og relationer, der udspiller sig i civilsamfundet. Feminister og liberale har begge en interesse i, at staten sikrer en solid beskyttelse af civilsamfundet og

⁹ Som det behandles senere i artiklen, er der dog uenighed om, hvor langt frihedsrettighederne kan "strækkes"

dermed frihedsrettighederne. Kymlickas påstand er derfor, at der ikke nødvendigvis er noget, der hindrer, at liberale tænkere bringer "det hjemlige" ind under deres retfærdighedsteorier. Dermed vil teorier som John Rawls' kunne inddrage familien som en institution, hvori indretningen har betydning for personernes mulighed for at realisere og forfølge et meningsfuldt liv. Det vil muliggøre, at Rawls' retfærdighedsteori indbringer familien som en institution, der kan henføres til "the basic structure", som jeg omtalte tidligere. Karen Greens (1986) argument var - som tidligere beskrevet - at familien som institution synes at være i overensstemmelse med de kriterier, som Rawls opstiller for, at et element indgår i "the basic structure", men alligevel undlader Rawls at inddrage familien som institution.

Hvis liberale som Rawls bringer "det hjemlige" ind under deres retfærdighedsteorier, kan liberale med andre ord omgå de udfordringer og den kritik, som feministiske tænkere har rejst. Hvorvidt liberale teoretikere er villige til at påtage sig denne opgave, skal jeg lade stå ubesvaret. Men der er unægtelig en række udfordringer, som betyder, at denne "hjembringelse" ikke er helt uproblematisk for liberale teoretikere. Eksempelvis vil indbringelsen af det "hjemlige" eller private fremtvinge overvejelser om, hvor langt statsmagten kan gribe ind i civilsamfundet. Hvor langt kan statsmagten gribe ind i den individuelle frihed for at lade det hjemlige indgå i *the basic structure*? Skal statsmagten kompensere økonomisk for fordelingen af husarbejde og børneopdragelse? Det er spørgsmål, der rækker vidt ind i det private liv, og som vil kræve radikale ændringer i selv de mest generøse velfærdsstater. Det er et påtrængende spørgsmål, som unægtelig må blive genstand for en balancering mellem frihedsrettigheder og viljen til at evaluere det hjemlige som en institution, der er underlagt retfærdighedsbetragtninger.

Selvom Kymlickas argumentation umiddelbart forekommer meningsfuld, er det dog tydeligt, at det ikke er alle liberale, der vil acceptere denne argumentation. For det første må det bemærkes, at selv ikke venstreliberale som John Rawls var villige til at inkorporere en mere vidtgående revision af privatsfæren i sine sene-

re overvejelser af kritikken fra feminister. Rawls fastholdt således, at familien er en institution på lige vilkår med kirker og sportsklubber, hvorfor en mere dybdegående revision af privatsfæren ikke kan retfærdiggøres. For Rawls var retfærdighedsprincipperne *politiske* principper, og kan derfor ikke appliceres på den interne struktur af familier Okin (2005, 245).

På samme måde kan man kritisere Kymlickas argumentation for, at der er tale om en forvanskning af den liberale position. Den skarpe demarkation mellem offentligt og privat er hos tænkere som Locke en grænse for statsmagtens indblanding: derfor rejstes spørgsmålet om, hvorfor kollektivet overhovedet skal blande sig i, hvordan familien indretter sig, og hvilken byrdefordeling, der er i familien? En anden kritik er, at det må antages, at begge parter indgår i ægteskabet af fri vilje. I den vestlige verden er det i dag vanskeligt at argumentere for, at der er tradition for, at nogen decideret tvinges ind i ægteskabet. Derfor virker det tvivlsomt at forsvare en dybdegående revision og indgriben fra statsmagtens side med henvisning til risikoen for, at der kan være tilfælde, hvor det ikke gør sig gældende. Der findes åbenlyst undtagelser - eksempelvis hvor den ene part tvinges ind i ægteskabet som følge af religiøse normer - men at forsvare en dybdegående indgriben i privatsfæren med udgangspunkt i enkelttilfælde synes ikke at være en tungtvejende begrundelse for at opgive den liberale beskyttelse af privatlivet og civilsamfundet.

Diskussionen vil tvinge liberale teoretikere til at forholde sig til spørgsmål om familiens arbejdsdeling, barsel, børneopdragelse, påvirkning af kønsroller i institutioner og generelle overvejelser om omgangsform, fx hvordan man tiltaler hinanden uden for offentlige institutioner. Det er spørgsmål, som i forvejen skaber debat blandt liberale, og det er svært at se, hvordan man skal finde frem til et entydigt svar på disse. Dertil må det pointeres, at det åbenlyst vil kræve tungtvejende grunde, hvis liberale skal kunne acceptere en dybdegående revision og indgriben i privatsfæren. Hensynet til beskyttelsen af individuelle rettigheder er hos liberale teoretikere et centralt element, og som nævnt ovenfor var end ikke den

sene Rawls villig til at anskue familien som en særlig institution, der krævede en dybdegående evaluering af privatsfæren under retfærdighedsbetragtningerne. Derfor er det ikke utænkeligt, at en Lockeansk liberalisme ligeledes vil insistere på den skarpe opdeling af offentligt og privat.

Liberala frihedsrettigheder og feminisme

Selvom Kymlicka argumenterer for, at der ikke nødvendigvis er en naturgiven forbindelse mellem liberalismen og den skarpe opdeling i offentligt og privat, så er der øjensynligt andre områder, hvor feminister og liberale også oplever vanskeligheder ved at finde fælles fodslag.

I det foregående afsnit anførte jeg, at det er uklart, hvorfor feminister *ikke* skulle have incitament til at omfavne liberale frihedsrettigheder. Selvom det er en påstand, jeg vil holde fast i, så er spørgsmålet mere nuanceret end som så. Mange liberale vil nemlig plædere for en vidtgående fortolkning af frihedsrettighederne, som fra et feministisk perspektiv er uønskelig. Hvis liberale insisterer på en stringent og ufravigelig tolkning af diverse frihedsrettigheder, kan fortolkningen af rettighederne risikere at kollidere med en feministisk fortolkning af ligebehandling. Eksempelvis har flere feminister kritiseret libertarianere for, at deres ufravigelige insistensen på ejendomsrettigheder har en række ubehagelige konsekvenser. For libertarianere gælder det nemlig, at individer nyder den fulde ejendomsret over egne frembringelser, såfremt ressourcerne anvendt dertil er legitimt fremskaffet.¹⁰ Hvis det er tilfældet, rejser det ifølge visse feminister den udfordring, at det må være moderen, der har ejerskabet over barnet, da det er moderens 'arbejdskraft', som har frembragt barnet. For Susan Moller Okin leder det til den tilsyneladende uundgåelige konklusion, at libertarianere som Robert Nozick nødvendigvis må betragte børn som moderens ejendom. Hvis Nozick insisterer på, at individer har retmæssigt ejerskab over 'produkter', som udspringer af individets

¹⁰ Jeg vil her undlade en dybere indføring i libertarianismen, men i stedet henvise til Nozick (1974) for en udførlig gennemgang af teorien om retfærdige besiddelser.

naturlige talenter og egenskaber, må det følge, at moderen har ejerskab over barnet. Det rejser den ikke ubetydelige moralske konflikt, at moderen må disponere over barnet, som hun ønsker. Hvis ejendomsretten er ufravigelig og absolut, må det betyde, at moderen frit kan pine, ydmyge endog slå barnet ihjel, hvis det er hendes ønske, Vaughn (1993, 191).¹¹ Fra et moralsk perspektiv forekommer det ganske simpelt at være en uacceptabel konklusion, som de færreste vil tilslutte sig.

Et andet perspektiv på ejendomsretten er, at en absolut insisteren på ejendomsret indebærer retten til at diskriminere. Det kan lyde mærkværdigt, at man har ret til at diskriminere, men det er faktisk en velkendt diskussion fra den politiske scene i USA. Hvis et individ har et absolut ejerskab over sin ejendom, må det betyde, at man også har retten til at diskriminere. Således vil libertarianere argumentere for, at det af ejendomsretten følger, at man også har ret til at diskriminere. Robert Levy (2015) anfører, at libertarianere modsætter sig statslig diskrimination, men ikke finder det problematisk, hvis der foregår diskrimination på privat basis mellem individer. Individer er frie til at disponere over deres ejendom, og det er derfor bagerens ret at afvise at betjene homoseksuelle kunder, kvinder eller en religiøs minoritet.¹² Det er de samme overvejelser, der driver Richard Epstein. Epstein (1994) argumenterer for, at konkurrencedygtige markeder vil udstille og uddrive diskrimination gradvist. Tanken er således, at misogyne, homofobiske og andre deltagere i markedet langsomt vil blive udkonkurreret, fordi deres ydelser ikke vil blive efterspurgt, hvis deres forretningsmodel baserer sig på direkte og arbitrær diskrimination. Det er et velkendt argument fra debatten om den forømtalte sag med den amerikanske bager, men det er samtidig også en position, som feminister ikke kan acceptere. Langt de fleste feminister vil for det første ikke tillægge ejen-

domsretten samme betydning, men derudover er det også svært at forestille sig, at feministiske tænkere deler den samme tiltro, som Epstein og andre libertarianere til det frie marked. Der er formentlig en mindre fraktion af libertarianske feminister (fx Flanigan (2012)), som vil tilslutte sig dette argument, men synspunktet er ikke særlig udbredt blandt indflydelsesrige, feministiske tænkere.

En parallel til denne debat mellem feminister og liberale og synet på frihedsrettigheder er ytringsfriheden. Her forekommer det også, at der opstår stridsspørgsmål mellem feminister og liberale. Liberale nærer nemlig som udgangspunkt en tiltro til, at en fri og åben meningsudveksling vil gendrive diskriminerende og fordømmende synspunkter. Det er det grundlæggende argument i John Stuart Mills *On Liberty*, hvor han leverer et forsvar for liberale frihedsrettigheder, herunder ytringsfrihed. Det er heri, Mill argumenterer for, at ytringsfrihed og åben debat vil udstille usandheder og konsolidere sandheder. Mill skriver således: "But the peculiar evil of silencing the expression of an opinion is, that it is robbing the human race; posterity as well as the existing generation; those who dissent from the opinion, still more than those who hold it. If the opinion is right, they are deprived of the opportunity of exchanging error for truth: if wrong, they lose, what is almost as great a benefit, the clearer perception and livelier impression of truth, produced by its collision with error," Mill (1859, 27).

Mills tanke er, at vi ved at forbyde ytringer forudsætter en ufejlbarlighed. Hvis vi forbyder "falske"¹³ ytringer, risikerer vi, at vores overbevisninger forstener til konventioner. På den baggrund vil mange liberale argumentere for, at hate-speech love, forbud mod pornografi og andre juridiske begrænsninger på ytringsfriheden er kontraproduktive, da en fri og åben debat i videre omfang vil kunne sikre, at usande, og dermed hadefulde ytringer, udstilles og dermed gendrives mest effektivt. Undertegnede har ved tidligere lejlighed opsummeret Mills synspunkt således: "Thus,

¹³ Det er vigtigt at notere sig, at "falsk" skal forstås i en bred forstand og ikke en dikotom skellen mellem usandt/sandt.

¹¹ Der er selvfølgelig flere libertarianske modsvar til denne påstand, men essensen er, at der er en tilsyneladende konflikt mellem feminismen og et absolut rettighedsbegreb.

¹² En sag, der gav anledning til megen disput, hvor en bager, med henvisning til sit religiøse ophav, afviste at betjene et homoseksuelt par.

Mill proceeded to argue that even obscure viewpoints and ideas may contain a small fraction of truth. If, on the contrary, they do not contain the smallest fraction of truth, they should still be allowed because they contribute to a "clearer perception and livelier impression of truth, produced by its collision with error." Following the Millian chain of reasoning, fake news should be rebutted and exposed rather than silenced. Embarking on the path of censorship will have fatal consequences and vest governments around the world with immense powers of censorship," Steffensen (2018).

Fra et liberalt perspektiv vil det samme syn på ytringsfriheden gøre sig gældende med hate-speech love, forbud mod pornografi og andre love, der kolliderer med et negativt rettighedsbegreb. Mange feministiske tænkere deler imidlertid ikke denne optimisme. Anken mod det Mill'ske synspunkt er, at hvis vidtgående ytringsfrihed uddriver "falske" og hadefulde overbevisninger, er det tankevækkende, at vi i dag befinder os i en tid, hvor pornografi og andre ytringer, der kan forekomme degraderende, er mere tilstedeværende end aldrig før, Kymlicka (2005, 393). Catharine MacKinnon er kendt som en modstander af pornografi, og har således ved flere lejligheder argumenteret mod pornografi og advokeret for videre begrænsninger på dens udbredelse, Kaminer (1992).

MacKinnon argumenterer for, at der grundlæggende er to måder, hvorpå udbredelsen af pornografi skader kvinder: direkte og indirekte. Den direkte skade kommer til udtryk ved, at mange kvinder tvinges ind i pornoindustrien. Det kan både ske ved, at bagmænd på ulovlig vis bedriver ordinær tvang gennem trusler eller fysisk afpresning, men for MacKinnon er der også tale om en tvang, hvis der på frivillig basis indgås en kontrakt, eksempelvis som følge af økonomiske vanskeligheder eller andre omstændigheder, der måtte "tvinge" den kvindelige part ind i kontrakten. De indirekte skader er i et mindre omfang målbare, men ikke desto mindre er de måske endog mere tilstedeværende end de direkte skader. De indirekte skader handler ifølge MacKinnon om den måde, samfundet ser og taler om kvinder på, og hvilke konsekvenser dette kan have. Hvis kvinder

eksempelvis portrætteres som underdanige og adlydende, vil den fremherskende, kulturelle opfattelse af kvinden bære præg af dette, Wirenius (1992, 31-37). Der er således tale om en konstruktivistisk påstand om, at italesættelsen af kvinder er formende for den måde, vi kulturelt ser og behandler kvinder på.¹⁴

For MacKinnon skaber pornografien kvindens natur på en måde, hvor kvinder anskues som inferiøre, og udbredelsen af pornografi medvirker til, at denne opfattelse forstærkes, McGowan (2005, 32-34). Fra et konstruktivistisk perspektiv bevirker det, at samfundet som helhed "internaliserer" eller "adapterer" til den i pornografien skildrede kvinde. Det handler, som Kymlicka anfører, om, at præferencer er adaptive; vores præferencer har tendens til at tilpasse sig de omstændigheder, vi befinder os i. Dermed vinder udbredelsen af denne opfattelse ikke kun frem hos de mandlige beskuerne af pornografien, men også kvinderne. Hvis den fremherskende opfattelse af kvinden anskuer kvinden som underdanig og adlydende, er det ikke utænkeligt, at kvinderne selv adapterer deres adfærd, så den passer med den fremherskende kulturelle opfattelse. Problemet er her, at det synes at være i konflikt med en liberal anskuelse, hvis kvinders præferencer ikke er dannet autonomt. For det første var Mills påstand, at beskyttelsen af en vidtgående ytringsfrihed langsomt vil uddrive "falske" overbevisninger, men samtidig er det for liberale et vigtigt anliggende, at præferencer og aspirationer skal genereres på baggrund af individets egne ønsker. Hvis præferencer er dannet i en tilstand af undertrykkelse, forekommer det at være åbenlyst i strid med det liberale autonomibegreb. Det er også derfor, at Rawls eksempelvis betoner vigtigheden af, at individernes præferencer er autonomt generede, når de skal foretage valg om samfundets institutioner, Rawls (1971, 259-260).

Hvis det er tilfældet, at kvindernes¹⁵ præ-

14 Bemærk her ligheden med fjerdebølgens fokus på, hvordan sproget skaber den måde, vi anskuer kvinder på.

15 Eller hvilken som helst anden gruppe. Eksempelvis er det velkendt i den politiske teori, at "the contented slave" er et alvorligt problem for utilitarister, der udelukkende fokuserer på samfundets

ferencer ikke er autonomt generede, men derimod adaptivt generede under en tilstand af undertrykkelse, kan liberale således have en motivation for at gribe ind og indskrænke frihedsrettigheder, der begrænser kvinder i at udforme deres præferencer autonomt, Kymlicka (2005, 394). Spørgsmålet er imidlertid, om liberale abonnerer på forestillingen om, at kvinders præferencer ikke er autonomt generede. Når liberale tænkere som Mill netop har betonet, hvordan ytringsfriheden har en række gunstige og afledte konsekvenser, forekommer det usandsynligt, at man er villig til at godtage præmissen om, at kvinders generelle præferencer ikke er autonomt generede, og at pornografi medvirker til at skabe et bestemt billede af kvinder. Kernen i Mills argument er jo netop, at den vidtgående ytringsfrihed sikrer en effektiv eksponering af det ekstreme, forskruede og obskure, men det synes tvivlsomt, at Mill har påstået, at ytringsfriheden helt vil udrydde pornografi, had og ekstremisme. Man må derfor betvivle, om liberale som Mill overhovedet har postuleret, at en vidtgående ytringsfrihed vil eliminere diskrimination og nedsættende bemærkninger fuldstændigt.

Diskrimination vil formentlig aldrig kunne udryddes helt, så eksistensen af pornografi og andet, der måtte ansues som kvindeundertrykkende, er ikke et de-facto bevis for, at Mill tog fejl i sine argumenter for ytringsfriheden. Forestiller vi os alligevel, at liberale accepterer præmissen om, at 1) pornografi¹⁶ er kvindeundertrykkende, og 2) at kvindernes præferencer ikke er autonomt generede, men derimod genereret under en tilstand af undertrykkelse, så rejser det spørgsmålet om, hvor store indgreb liberale er villige til at gøre i ytringsfriheden.

Her er det indlysende, at mange liberale vil have vanskeligheder med at acceptere MacKinnons påstand (1). Som tidligere anført anser MacKinnon det for undertrykkelse, selvom en kvinde på markedsvilkår indgår en kontrakt om at medvirke i pornografi. Her er det op-

16 MacKinnon fokuserer på pornografi, men der behøver strengt taget ikke udelukkende være tale om pornografi. Eksempelvis kan et relevant spørgsmål også være, hvordan virksomheder og reklambranchen portrætterer kvinder.

lagt, at liberale vil bestride denne påstand, når der er tale om en markedstransaktion, der er indgået med klart samtykke. Medmindre personen er blevet tvunget ved trusler til at indgå en kontrakt, er det vanskeligt at forestille sig, at liberale markedstilhængere vil abonnere på MacKinnons påstand om, at pornografi er tvang i tilfælde, hvor kvinden selv har indgået en kontrakt på frivillig basis. Hvad angår (2), må det antages at være usandsynligt, at liberale vil acceptere påstanden om, at kvinders præferencer generelt ikke er autonomt generede. Hvis man som liberal betoner individets fornuft og advokerer for et negativt frihedsbegreb, er det svært at se, hvordan kvinder i den vestlige verden ikke har mulighed for at forme deres præferencer autonomt. Derfor er det også vanskeligt at forestille sig, at liberale vil være villige til at acceptere indgreb i ytringsfriheden med henvisning til de påståede skadevirkninger, MacKinnon omtaler. For det første vil det have betydningsfulde konsekvenser for den liberale markedsfrihed, hvis man forsøger at imødegå påstand (1), medens det vil have uoverskuelige konsekvenser for den liberale frihedsopfattelse, hvis man accepterer præmissen om, at halvdelen af befolkningens præferencer de facto er dannet på baggrund af andre menneskers ønsker. Hvis feminister skal overbevise liberale om skadevirkningerne af vidtgående ytringsfrihed, påhviler det dermed feministerne at sandsynliggøre, at de mål og handlingsmotive, som kvinder forfølger, ikke er dannet autonomt. Indtil da synes det ikke fyldestgørende blot at hævde, at fremstillingen af kvinder i pornografien har negative konsekvenser, der kan spores i den måde, som kvinder agerer på og danner deres præferencer i et frit samfund.

En anden ting er, at John Rawls er blevet kritiseret for, at han i *Political Liberalism* tolererer sexistiske og religiøse ytringer, selvom hans hensigt er at finde frem til offentlige begrundelser, som alle - selv ikke-liberale - samfundsgrupper kan tilslutte sig, uanset køn, race og etnicitet. Okin (2005), anfører således, at kristendommen, islam og jødedommen indeholder tekster, som rummer et degraderende syn på kvinder. Alligevel anser Rawls de tre religioner som "admissible doctrines", og er derfor ikke villig til at udelukke disse fra den

offentlige debat. Selvom Rawls altså ikke kommenterer direkte på den feministiske kritik, tyder hans linje i *Political Liberalism* på, at der skal mere til, før en ytring eller verdensopfattelse er ”inadmissible”, og at ytringsfriheden generelt nyder stærk beskyttelse hos Rawls, som også giver frihedsrettighederne leksikalsk forrang i *A Theory of Justice*.

På baggrund af ovenstående kan det forekomme vanskeligt at forene de to positioner, men et sidste bud på en forsoning mellem rettighedsliberale og feminister leverer Will Kymlicka i en sammenhæng, hvor han argumenterer for medborgerskabsdyder. Kymlicka argumenterer for, at samfundet nødvendigvis må reguleres af en form for ordentlighed, hvis det liberale antidiskriminationsprincip skal realiseres. Den liberale struktur med negative frihedsrettigheder må understøttes af dydige (med-)borgere, der kultiverer og opretholder det liberale princip om anti-diskrimination. Hvis dette princip skal opretholdes, argumenterer Kymlicka, kræver det dannede borgere, der ikke - for nu at bruge en fortærsket term - misbruger deres frihedsrettigheder, Kymlicka (2005, 300-302). Hvis diskrimination af sorte, homoseksuelle, kvinder og andre grupper er fremherskende, er den liberale anti-diskrimination ikke særligt værdifuld. Hvis alle bagere og supermarkeder afviser at betjene kvinder og homoseksuelle, er det svært at forestille sig, hvordan de skal kunne nyde ligestilling. Derfor må dannelse regulere vores affærer og indbyrdes relationer, så vi undgår, at minoritetsgrupper udsættes for systematisk diskrimination. Samfundet kan for så vidt godt udleve den liberale anti-diskrimination, hvis kun enkelte supermarkeder og bagere afviser at betjene homoseksuelle kunder, men en udbredt eksistens af sådanne producenter er et anslag mod Mills argument om, at den frie meningsudveksling vil uddrive diskrimination.

Det samme gælder med hadefuldt retorik mod kvinder, pornografi mv., som i dag nyder stor udbredelse. I praksis vil det følge af det feministiske argument, at man er nødsaget til at indskrænke den frie tale og meningsudveksling i videre omfang i dag, ligesom mange feminister formentlig vil bifalde nutidige hate-speech love. Det synes dog svært problematisk for li-

berale at acceptere denne præmis, og det forekommer igen at være et gradsspørgsmål, som liberale må forholde sig til: er negative frihedsrettigheder garant for anti-diskrimination, og hvis ikke, hvor langt er man så villig til at indskrænke disse?

Sammenfatning: Et kompromisfyldt ægteskab?

I de foregående afsnit har jeg leveret et kort, historisk oprids af feminismens historie, hvorpå jeg har forsøgt at indføre læseren i den diskussion, der er mellem liberale og feminister. Her har jeg introduceret sondringen mellem forskelstilgangen og dominanstilgangen. I korte træk kritiserer dominanstilgangen liberalismen (og forskelstilgangen) for, at formel lighed ikke sikrer reel ligestilling. Det er ifølge dominanstilgangen ikke tilstrækkeligt at fokusere på elimineringen af direkte og arbitrær diskrimination, da verden i dag er indrettet ud fra mandlige standarder, der overflødiggør arbitrær diskrimination; hvis kvinder skal konkurrere med mænd om attraktive stillinger med udgangspunkt i mandlige standarder, forekommer det, at de kvindelige aspiranter er væsentligt underprivilegerede, hvad angår vilkårene for at opnå attraktive stillinger. Ifølge tilhængere af dominanstilgangen er der to måder, hvorpå dette kommer til udtryk: kvalifikationer og forudsætninger. Kvalifikationer omhandler de objektive vilkår, der skal tilfredsstilles for at varetage en stilling (for eksempel fysiske kriterier), mens forudsætningerne omhandler spørgsmål af mere praktisk karakter; er en toppost forenelig med moderskab? Er det muligt at bestride en toppost i erhvervslivet, hvis det forventes, at kvinden varetager det huslige arbejde? Er en toppost forenelig med den fleksibilitet, det kræver at være mor til to børn? Som det blev beskrevet indledningsvist, var dette ikke spørgsmål, som den første bølge af feminister havde fokus på. Mill-ægtesparret og andre feminister fra den første bølge havde fokus på den formelle ligeret, og for dem var opgaven at sikre, at der var lige, juridiske rettigheder. Mill, Condorcet og andre var optaget af at sikre lige adgang til stemmeretten, og det er således først senere, at der opstår debat om, hvad der kræves for at bestride en toppost.

Da den første bølge af feminister skrev, var det ikke et plausibelt anliggende, at kvinder skulle kunne bestride topposter - det er først senere, denne debat opstår. De vilkår, som de senere generationer af feminister adresserer, kan siges at være meget hverdagsnære spørgsmål - fx vedrørende fordelingen af husarbejde og børneopdragelse. Alligevel er det dog spørgsmål, som er relevante for den politiske teori. Spørgsmålene er nemlig tæt forbundne med opdelingen i offentlig og privat, og hvordan man besvarer disse spørgsmål afhænger af, i hvilken udstrækning liberale er villige til at nedrive barrieren mellem offentlig og privat.

Dominanstilgangens kritik af liberalismen (og forskelstilgangen) leder uundgåeligt frem til en diskussion af opdelingen mellem offentlig og privat. Som nævnt har en række feministiske tænkere kritiseret liberale teoretikere for deres uvilje til at nedrive demarkationen mellem offentlig og privat. Indflydelsesrige tænkere som John Stuart Mill og John Rawls er således blevet kritiseret for, at deres retfærdighedsbetragtninger ikke overføres til det private i samme grad som den offentlige sfære. Hvis liberale opretholder denne opdeling, er det vanskeligt at forestille sig en forsoning mellem liberale og feminister. Det er i den forbindelse, at Kymlicka argumenterer for, at forbindelsen mellem liberale og den skarpe demarkation mellem offentligt og privat er en præ-liberal forbindelse, som ikke nødvendigvis er naturgiven. For Kymlicka er der tale om en aristotelisk-republikansk arv, som liberale kan fravige af hensynet til at underlægge privatsfæren generelle retfærdighedsbetragtninger. For Kymlicka gælder det, at liberale tænkere har nedarvet fra den aristoteliske republikanisme; i modsætning til republikanere mener liberale ikke, at det politiske liv transcenderer det private, og liberale har generelt forsvaret det private/civilsamfundet mod statsmagtens indgriben med henvisning til, at det er i det private liv, at den paradigmatiske og frivillige relation udspiller sig. Det virker imidlertid uplausibelt, at liberale ganske enkelt kan forudsætte, at den paradigmatiske relation altid vil gøre sig gældende i privatsfæren.

Når liberale teoretikere generelt har interesseret sig for, hvordan man skaber retfærdige

institutioner, virker det overraskende, at man ikke har adresseret opdelingen mellem offentlig og privat. Særligt i lyset af John Rawls' omfattende retfærdighedsteori, kan det overraske, at Rawls ikke i videre omfang ønsker at evaluere, hvorvidt privatsfæren er "retfærdig" - han forudsætter det blot, og fra et feministisk perspektiv er det som nævnt en betydelig svaghed ved hans teori. Meget tyder dog på, at den sene Rawls erkendte, at opdelingen mellem offentlig og privat har betydning for kvindernes udfoldelsesmuligheder.

Efter den omfattende feministiske kritik af *A Theory of Justice*, tyder det på, at Rawls i et vist omfang ændrede mening. I den forbindelse tydeliggør han blandt andet, at byrdefordelingen i hjemmet skal være fuldstændigt frivillig, ligesom han advokerer for lige fordeling af goderne ved tilfælde af skilsmisse og plæderer for økonomisk kompensation til kvinder, der står for børneopdragelsen. Til trods for, at Rawls således har taget kritikken til sig, fastholdt han som tidligere nævnt i *Political Liberalism*, at retfærdighedsbetragtningerne fortsat ikke gælder *indenfor* familierne, fordi der ifølge Rawls er tale om en frivillig institution (Okin, 2005, s. 245).

Selvom det kan virke problematisk blot at forudsætte, at relationerne i privatsfæren per definition er retfærdige, er der dog også grund til at være skeptisk overfor den feministiske ambition om en grundlæggende revision af privatsfæren under generelle retfærdighedsbetragtninger. Som nævnt tidligere virker det yderst tvivlsomt, om en klassisk liberalisme i traditionen fra John Locke vil være villig til at opløse den skarpe demarkation mellem offentlig og privat, når end ikke den sene John Rawls var villig til at evaluere familien under retfærdighedsbetragtningerne. Liberale er interesserede i at beskytte individet og frivillige relationer mellem individer mod statsmagtens indgriben, og her virker det problematisk, hvis statsmagten skal have videre beføjelser for at evaluere privatsfæren under generelle retfærdighedsbetragtninger. Hvis man som liberal abonnerer på forestillingen om, at det er i den private sfære, at frivillige relationer udspiller sig, må det antages, at ægteskabet og familien også er baseret på frivillighed og derfor er ret-

færdig. Hvis det er tilfældet, er der for liberale ikke nogen tungtvejende begrundelse for, at statsmagten skal gribe ind i privatsfæren, og der øjnes således her en mulig kollision mellem den feministiske ambition om at evaluere privatsfæren under retfærdighedens principper og på den anden side den liberale ambition om at bevare et stærkt civilsamfund med robuste frihedsrettigheder.

Et andet potentielt stridspunkt mellem liberale og feminister er synet på frihedsrettighederne. Liberale bekender sig generelt til et negativt frihedsbegreb, hvor frihedsrettighederne nyder robust beskyttelse. Det er imidlertid uklart, om det samme gør sig gældende hos feminister. Feminister nærer ikke i samme omfang som liberale en tiltro til, at sikringen af vidtgående frihedsrettigheder vil uddrive hadefuldt retorik, diskrimination og nedrig behandling af minoriteter. En forsoning mellem feminister og libertarianere forekommer her yderst vanskelig, fordi libertarianere er villige til at acceptere diskrimination med henvisning til ejendomsrettens absolutte værdi. Det synes uacceptabelt for feminister, og som tidligere anført, er det usandsynligt, at den brede feministiske teori kan tilslutte sig en teoretisk retning, der accepterer direkte og arbitrær diskrimination. En accept af direkte diskrimination baseret på ejendomsrettens intrinsiske værdi er derfor ikke gangbar for feminister. På samme måde finder teoretikere som MacKinnon det tvivlsomt, at markedet eller ”ideernes markedsplads” vil uddrive diskrimination, og argumenterer på den baggrund for begrænsninger af ytringsfriheden.

Selvom liberale i vidt omfang accepterer begrænsninger på ytringsfriheden med henvisning til potentielle skadevirkninger (eksempelvis ved injurier), vil mange liberale stille sig kritiske overfor argumentet om, at en vidtgående ytringsfrihed påfører kvinder direkte og indirekte skader. Liberale vil i bedste fald kunne bifalde Kymlickas position med en selvregulerende ytringsfrihed, hvor borgernes dannelse er det centrale element. Det virker derfor tvivlsomt, at liberale vil acceptere markante begrænsninger af ytringsfriheden med henvisning til potentielle skadevirkninger. Der forekommer imidlertid ikke at være noget til

hinder for, at den civile borgerdyd regulerer måden, hvorpå ytringsfriheden anvendes; det gør sig i vidt omfang gældende i dag, hvor det er bredt anerkendt, at en civiliseret dialog nødvendigvis må tage udgangspunkt i ligeværdighed og gensidig anerkendelse. Problemet fra et feministisk perspektiv er imidlertid, at denne selvregulerende mekanisme ikke er vidtgående nok, og den har eksempelvis ikke udryddet pornografien, hvorfor mange feminister vil betvivle borgerdydens evne til at uddrive og eliminere diskrimination. Her er det med andre ord besværligt at forene de to positioner, og synet på frihedsrettigheder er unægtelig et væsentligt element, som er med til at adskille liberale og feminister.

Hvis dette er udgangspunktet, er der så overhovedet mulighed for, at feminismen og liberalismen kan forenes?

Som Gal Gerson (2004) anfører, indeholder feminismen et negativt og positivt element; det negative element er fokuserer på at udrydde diskrimination og undertrykkelse, mens det positive element handler om at generere nye sociale og politiske muligheder. Hvor førstnævnte synes at være tæt forbundet med den tidlige feminisme og den liberale kamp for lige rettigheder, handler det positive element i videre udstrækning om empowerment og opløsning af den forbindelse mellem køn og magt, som feminister hævder eksisterer. Det positive element fører altså til undersøgelse af den private sfære, som kan afdække, om de vilkår, der gør sig gældende, er retfærdige. Som den indledende redegørelse viste, så er den tidlige feminisme beslægtet med liberalismens insisteren på individuelle og lige rettigheder. Her fremgik det af uddragene fra eksempelvis Condorcet og Harriet Taylor Mill, at der i den tidlige feminisme appelleres til en moralsk individualisme, som bærer stærkt liberale konnotationer. Spørgsmålet om, hvorvidt liberale er villige til at undersøge den private sfære under liberale retfærdighedsbetragtninger, er et uomgængeligt spørgsmål, som man må forholde sig til i en diskussion af, hvorvidt feminisme og liberalisme kan forenes. Her ledte min diskussion frem til, at det sandsynligvis er et gradspørgsmål; hvor langt er liberale villige til at gå, når det omhandler privatlivets fred og beskyttelsen af

civilsamfundet? Der er ikke noget, der tilsiger, at liberale bør ophøje den offentlige eller politiske sfære som den aristoteliske republikanisme, men der er omvendt også grund til at tro, at liberale vil være interesserede i at opretholde opdelingen af offentligt og privat. Samtidig forekommer det også usandsynligt, at feminister vil omfavne en aristotelisk republikanisme, der privilegerer det politiske på bekostning af det private. Her er der nemlig begrænset udsigt til, at den private sfære kan evalueres under gængse retfærdighedsbetragtninger, og det virker derfor sandsynligt, at feminister har grund til at foretrække liberalismen frem for en aristotelisk republikanisme.

Gerson (2004) argumenterer for, at den private eller hjemlige sfære i republikanismen er en sfære, som er afsondret fra omverdenen, og som tjener den rolle, at den skal nære den republikanske *town square*¹⁷ med en syntese af homogenitet og heterogenitet, således det politiske liv kan udfylde rollen som et transformativt element i de deltagendes liv; dermed indforstået, at det private er det politiske inferiørt, og det gode liv består i deltagelse i det politiske liv, hvis "transformativ" aspekt forvandler enkeltpersoner til dydige borgere gennem offentlig deliberation og medvirken i en kollektiv rationalitet, Gerson (2004, 655-657). Den republikanske samfundsindretning baserer sig med andre ord på en hierarkisk struktur, som feminister ikke kan have interesse i at nedarve, hvis de ønsker at nedbryde skellet mellem offentlig og privat. Det leder Gerson til den konklusion, at liberalismen er mere attraktiv fra et feministisk perspektiv. Gerson argumenterer for, at den Mill'ske liberalisme fokuserer på individuel autonomi, og at dette fokus er nødvendigt, hvis feminister ønsker en deliberativ privatsfære, hvor den grundlæggende indretning kan afprøves og revideres. I republikanismens bestræbelser på at sikre en deliberativ offentlig sfære er det nødvendigt med en afsondret hjemlig sfære. Hvis feminismens ønske er at skabe en deliberativ privatsfære, er det nødvendigt med afsondrede personer; og det forudsætter nødvendigvis individuel autonomi og mulighed for at forfølge egne skøn og

¹⁷ En analogi for et forum, hvor der diskuteres politik

overbevisninger. Derudover har rettigheder en dobbeltsidet karakter; de beskytter det enkelte individ mod overgreb, men samtidig har de en mægtiggørende effekt, som ifølge Gerson virker befordrende for den deliberative husholdning eller private sfære.

Liberale frihedsrettigheder er for John Stuart Mill et udgangspunkt, hvorfra individer kan forfølge egne livsdrømme og aspirationer uantastet. Lige rettigheder er befordrende for ligeværd i den private sfære, og et bolværk af liberale frihedsrettigheder er derfor et godt udgangspunkt for feminismen, argumenterer Gerson: "The presence of law in the home provides a safety net above which the partners contest and educate each other. It is a guarantee that their relationship cannot harm them beyond a certain degree. It augments their ability to experiment and take risks. (...) Following Mill, liberal feminists see the home as a place where individualities construct themselves, supported by legal entitlements against each other and against social conventions that enable and mask household hierarchies," Gerson (2004, s. 661).

Det synes altså rimeligt at fremføre, at feminister har motivation for at efterstræbe en liberal struktur, hvor lige frihedsrettigheder udgør rammen om civilsamfundet (dog med de forbehold, som jeg tidligere omtalte i forholdet mellem feminismen og frihedsrettighederne). Gersons argumentation forekommer overbevisende, idet det er vanskeligt at forestille sig en verden, hvor mænd og kvinder nyder udstrakt ligestilling, men at grundlaget herfor ikke er et lige sæt af frihedsrettigheder. Hvis feminister efterlyser en samfundsindretning, hvor kvinder kan forfølge attraktive positioner på markedet og frit kan skabe sig selv i en privatsfære beskyttet mod overgreb, virker det naturligt at tilnærme sig en liberal samfundsindretning med et sæt af identiske frihedsrettigheder. En sådan struktur vil i videre omfang være i stand til at beskytte kvinder mod overgreb. Selvom mange liberale vil være skeptiske overfor en ophævelse af den skarpe opdeling af offentligt og privat, stiller den aristoteliske republikanisme sig formentlig endnu mere afvisende overfor feminismens ambition herom. I en aristotelisk-republikansk samfundsindretning

er det private nemlig er en forudsætning for (mandens) aktive deltagelse i samfundslivet, og udsigten til en feministisk påskønnelse af en aristotelisk-republikansk opdeling af offentligt og privat, hvor det politiske liv transcenderer det private, virker derfor fjern. Som de foregående afsnit har tydeliggjort, er der således en række udfordringer, hvis man ønsker at forene liberalismen og feminismen. Men omvendt tyder det også på, at feminister ikke har grund til at omfavne republikanismen.

Konklusion

Er feminismen så liberal? Og kan liberalismen være feministisk?

Som de ovenstående afsnit gerne skulle skildre, er det et spørgsmål, som er vanskeligt at besvare. Jeg har i nærværende artikel redegjort for feminismens kritik af opdelingen mellem offentligt og privat, hvorefter jeg har redegjort for Will Kymlickas argument om, at liberale kan imødesee nogle af de væsentlige kritikpunkter, som feminister har fremført. Min gennemgang af Kymlickas argument viste, at der kan være liberale argumenter for at evaluere privatsfæren under generelle retfærdighedsbetragtninger, men det virker tvivlsomt, at liberale i den nærmeste fremtid vil være tilbøjelige til at bifalde Will Kymlickas argument for at revidere privatsfæren under samme retfærdighedsbetragtninger, som det offentlige er underlagt.

End ikke venstreliberale som John Rawls har været villige til at nedrive skellet mellem offentligt og privat. Det virker på den baggrund tvivlsomt, om en klassisk liberalisme vil være villig til at gøre det.

Endelig har jeg vist, at der er hersker en betydelig uenighed mellem feminister og liberale, som angår synet på frihedsrettigheder. Hvis liberale er villige til at acceptere diskrimination med henvisning til ejendomsretten, er der begrænset udsigt til, at de to positioner kan forenes. Samtidig fremgik det af min diskussion, at feminister og liberale ikke deler samme tiltro til, at en vidtgående ytringsfrihed vil udstille diskrimination og hadefulde ytringer. Derfor hersker der en grundlæggende uenighed om, hvor vidtgående ytringsfriheden bør være. Her vil liberale argumentere for, at det er nødven-

digt med tungtvejende grunde, før ytringsfriheden kan begrænses.

Overvejelserne har med tydelighed afdækket, at det vil kræve mærkbare indrømmelser og kompromisser fra begge positioner, hvis man ønsker en forsoning. Omvendt synes der i litteraturen at være enighed om, at feminister ikke har grund til at foretrække en aristotelisk republikanisme frem for liberalismen. Det rejser for feminister spørgsmålet om, hvorvidt man vil søge mod liberalismen, socialismen, eller om feminismen i virkeligheden er "hjemløs". Endelig er der i den nyere politiske teori opstået fokus på en republikanisme, som fokuserer på frihed som fravær af dominans. Det er ikke utænkeligt, at der vil være et tættere slægtskab mellem denne republikanisme og feminismen, og det er derfor oplagt at diskutere i fremtidige artikler, om disse to positioner er tættere.¹⁸

Litteratur

- Bittman & Wajcman (2000): *The Rush Hour. The Character of Leisure Time and Gender Equity. Social Forces*, vol. 79, nr. 1.
- Brill, Laura (1993): MacKinnon and equality: is dominance really different? *Little Rock Law Journal*, bind 15, hæfte 2.
- Catharine MacKinnon (1984): *Difference and Dominance: On Sex Discrimination*. Harvard University Press.
- Condorcet (1790): "On the Admission of Women to the Rights of Citizenship". <http://chnm.gmu.edu/revolution/d/292>.
- Constitution Center (2019): <https://constitution-center.org/blog/on-this-day-the-seneca-falls-convention-begins>.
- De Vaus et. al. (2015): *The economic consequences of divorce in six OECD countries, research report no. 31*. Australian Institute of Family Studies.
- Douglass, Frederick (1888): <https://www.blackpast.org/african-american-history/speeches-african-american-history/1888-frederick-douglass-woman-suffrage/>.

¹⁸ En central og uomgængelig tænker er i denne forbindelse Phillip Petit, som ofte associeres med neo-republikanisme

- DST (2015): <https://www.dst.dk/da/Statistik/nyt/NytHtml?cid=19947>
- Epstein, Richard (1994): Standing Firm, on Forbidden Grounds. 31. *San Diego Law Review* 1.
- Flanigan, Jessica (2012): <https://bleedingheartlibertarians.com/2012/03/a-feminist-libertarian-dilemma/>
- Gerson, Gal. (2004): Deliberative Households: Republicans, Liberals, and the Public-Private split. *Political Research Quarterly*, vol 57. No. 4, p. 653-663
- Green, Karen (1986): Rawls, Women and the Priority of Liberty. *Australasian Journal of Philosophy*, vol. 64.
- History (2009): <https://www.history.com/topics/womens-history/lucretia-mott>.
- Jaggar, Alison (1983): *Feminist Politics and Human Nature*. Rowman and Littlefield Publishers.
- Kaminer, Wendy (1992): <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1992/11/feminists-against-the-first-amendment/305051/>
- Kymlicka, Will (2005): *Contemporary Political Philosophy*. Oxford University Press. 2. Udgave.
- Leopold, Thomas (2018): Gender Differences in the Consequences of Divorce: A Study of Multiple Outcomes. *Demography* vol. 55, 3 (2018): 769-797.
- Levy, Robert (2015): <https://www.cato.org/policy-report/marchapril-2016/libertarianism-right-discriminate>
- MacKinnon, Catharine (1987): *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*. Harvard University Press.
- Mansbridge & Okin, (1995): "Feminism". i "A Companion to Contemporary Political Philosophy", red. Philip Petit og Robert E. Goodin.
- McGowan, Mary Kate (2005): On Pornography: MacKinnon, Speech Acts, and "False" Construction. *Hypatia*, 20(3), 22-49.
- Mill, Harriet Taylor (1851): Women's History. <http://womhist.alexanderstreet.com/awrm/doc15.htm>
- Mill, John Stuart (1859): *On Liberty*. Penguin Books 2010
- Mill, John Stuart (1869): *The Subjection of Women*. Dodo Press.
- Nancy Levit & Robert R. M. Verhick (2016): *Feminist Legal Theory*. New York University Press.
- Nozick, Robert (1974): *Anarchy, State and Utopia*. Basic Books 2013
- Okin, Susan Moller (1988): *The Subjection of Women*. Hackett Publishing Company.
- Okin, Susan Moller (2005): 'Forty acres and a mule' for women: Rawls and feminism. *Politics, Philosophy & Economics*, 4(2), 233-248.
- Phillips, Anne (2000): Feminism and Republicanism: Is This a Plausible Alliance? *The Journal of Political Philosophy*: Vol. 8, no. 2. 279-293.
- Phipps et. Al. (2001): Time as a source of inequality within marriage. Are husbands more satisfied with time for themselves than wives?
- Political Studies Association (2013): <https://www.psa.ac.uk/psa/news/feminism-fourth-wave>
- Radcliffe-Richards (2014): Only X%: The Problem of Sex Equality. *Journal of Practical Ethics* 2, s. 44-67.
- Rawls, John (1971): *A Theory of Justice*. Harvard University Press 1973.
- Seneca Falls (1848): San Jose State University: <http://www.sjsu.edu/people/cynthia.rostankowski/courses/HUM2BS14/s0/Womens-Rights.pdf>.
- Steffensen, Filip (2018): <https://fee.org/articles/the-perils-of-banning-fake-news/>
- The Economist (2018): <https://www.economist.com/open-future/2018/10/05/the-scandalous-love-affair-that-fuelled-john-stuart-mills-feminism>.
- Vaughn, Karen (1993): Who Owns the Children?: Libertarianism, Feminism, and Property. *Reason Papers* 18:189-200.
- Vox (2018): <https://www.vox.com/2018/3/20/16955588/feminism-waves-explained-first-second-third-fourth>
- Walzer, Michael (1983): *Spheres of Justice*. Basic

Books

Wirenus, John F (1992): *Giving the Devil the Benefit of Law: Pornographers, The Feminist Attack on Free Speech, and the First Amendment*: <http://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1369&context=ulj>

Funktionalisme, holisme og metodologisk individualisme

Filip Steffensen

I artiklen gennemgås forholdet mellem funktionalisme og holisme. Der foretages en kort gennemgang af Émile Durkheim, hvis forfatterskab er tæt forbundet med funktionalismen og den holistiske tænkning. Herpå redegøres der for den kritik, som er blevet rejst mod funktionalisme og holisme; forholdet mellem individ og samfund, fraværet af en kausal fortælling og den moralske anklage, som rettes mod funktionalister og holister.

Når man som samfundsforsker begiver sig ud i en analyse af den omgivende verden, menneskers adfærd og generelle samfundstendenser, er et presserende videnskabsteoretisk spørgsmål, hvordan forskeren skal anskue samfundet. På samme måde som politikerne gør sig tanker om samfundets støbning, må forskeren gøre sig overvejelser om, hvordan samfundet er konstrueret; er samfundet helheden af alle enkeltdele, eller er der tale om, at enkeltdele konstituerer samfundet? Hvordan dette spørgsmål besvares har afgørende betydning for, hvorledes forskeren skal bedrive sin analyse. Derfor er det også en vedvarende debat indenfor videnskabsteorien, hvorvidt samfundsvidenskabelig analyse skal bedrives med udgangspunkt i helheden eller enkeltdele.

Spørgsmålet deler groft sagt forskere i to grupperinger, hvor førstnævnte gruppering benævner sig holister, mens sidstnævnte benævnes metodologiske individualister (MI). Som vi vil se, er holismen tæt beslægtet med funktionsanalysen, som går ud på, at man som forsker definerer fænomener i forhold til den funktion de tjener. Dette er en kritiseret metode, og jeg vil i denne artikel derfor give en kort indføring i de debatten om holisme/individualisme samt funktionalismen. Hvilken betydning har det, at forskeren anskuer samfundet som en helhed, der er større end enkeltindi-

viderne? Og hvilke konsekvenser har det, hvis vi definerer ting ud fra den (positive) funktion, de tjener?

Émile Durkheim

I en artikel om holisme og funktionalisme er et uomgængeligt navn den franske sociolog Émile Durkheim. Durkheim var blandt funktionalismens fædre og en udtalt proponent for den holistiske samfundsanalyse. Durkheim udviklede og forfinede i begyndelsen af det 20. århundrede funktionalismen. I *Den sociologiske metodes regler*, Durkheim (1895), udfolder Durkheim sin opfattelse af, hvordan samfundsvidenskabelig analyse skal bedrives. Her introducerer Durkheim funktionalismen, som er en forklaringstype, der i dag er bredt anvendt i eksempelvis biologi og samfundsvidenskab. Det er også her, Durkheim introducerer begrebet "sociale kendsgerninger", der fungerer som et centralt element i funktionalismen, og som er yderst relevant i forståelsen af holismen.

Den sociologiske metodes regler var på mange måder et banebrydende værk, og Durkheim bliver i dag betragtet som en af sociologiens største bidragsydere. Senere udgav Durkheim bogen med den noget dystre titel *Selv mordet*, hvor Durkheim illustrerer den praktiske anvendelse af de principper, som blev udfoldet i *Den sociologiske metodes regler*.

I *Selv mordet* bringer Durkheim et empirisk

argument for at bedrive samfundsanalyse ud fra en holistisk verdensanskuelse. Det undrer Durkheim, at selvmordsraten i Europa fordobles i perioden fra 1856 til 1878, hvilket han forklarer med henvisning til sociale kendsgerninger – i modsætning til psykologiske (dvs. individuelle) faktorer, beror Durkheims forklaring på en overindividuel størrelse, som ikke kan reduceres til fakta om enkeltindivider. Der er altså tale om en holistisk verdensanskuelse, hvor Durkheim tillægger de sociale kendsgerninger – det, der foregår ”bagom” individerne – stor betydning. Når Durkheim peger på, at et fænomen som selvmord ikke kan reduceres til kendsgerninger om enkeltindivider, betyder det, at fokus flyttes fra psykologiske faktorer til ”sociale kendsgerninger”. I sociologien taler man om, at noget virker ”bagom” ryggen på os – altså normer og kultur påvirker og betinger vores livsforløb, og det er præcis i den kontekst, at begrebet sociale kendsgerninger skal forstås. Det er dermed en holistisk verdensanskuelse, hvor handlinger analyseres med udgangspunkt i, hvordan de kan blive påvirket af kultur og normer, Rosenberg (2016, 174). I *Selvmodet* er konsekvensen heraf, at Durkheim søger at forklare stigningen i selvmordsraten med kendsgerninger om sociale institutioner som familier og kulturelle grupper. Der er med andre ord tale om en aggregation af individer, hvilket står i kontrast til den metodologiske individualisme:

”Konklusionen blir at selvmordstallet i et samfunn bare kan forklares sosiologisk. Det er det moralske og psykologiske klimaet i et samfunn som bestemmer selvmordstallets størrelse på et gitt tidspunkt. Ethvert samfunn har en kollektiv kraft av en bestemt styrke som driver mennesker til å begå selvmord. Selvmordet kan nok virke som et uttrykk for individuelle egenskaper. Men i virkeligheten er det en følge av sosiale forhold, av en bestemt samfunnsstilstand,” Durkheim (1897, 171)

Ovenstående viser altså, at Durkheim flytter fokus fra kendsgerninger om individer til det, han kalder sociale kendsgerninger. Der er tale om en handling, der på papiret er individuel, men Durkheim viser, at der er tale om en social kendsgerning – et fænomen, som har sin rod i en overindividuel størrelse. Mekanismen,

der ifølge Durkheim er på spil, er individernes grad af social integration. For Durkheim er årsagen til selvmord således den sociale integration. Der er et tydeligt holistisk perspektiv i Durkheims analyse, idet hans fokus ikke er på selvmordet som en individuel handling. I stedet for psykologiske faktorer fokuserer Durkheim på den overindividuelle størrelse, den sociale integration, som påvirker individet. Yderligere er der et funktionalistisk aspekt i analysen, idet Durkheim peger på, at selvmordet – hvor grufuldt det end kan lyde – tjener en funktion i samfundet. Lidt fortegnet kan man sige, at Durkheim peger på, at der er en ”optimal” selvmordsrate i samfundet, som opretholder den sociale integration.

Det er en rød tråd i Durkheims forfatter-skab, at han søger at forklare en lang række af fænomener ud fra en funktionalistisk analyse. Eksempelvis forklarer han fremkomsten af religiøs okkultisme og kriminalitet ud fra et funktionalistisk perspektiv. Durkheims fokus på funktionsanalysen har den interessante konsekvens, at han forklarer mange fænomener, som umiddelbart forekommer destruktive og unyttige, med henvisning til den positive funktion, de udfylder. Et eksempel er kriminalitet. De fleste kan tilslutte sig, at kriminalitet er en negativ ting, og det er faktisk netop heri, at Durkheim finder kriminalitetens ”berettigelse”.

Kriminaliteten tjener nemlig til at opretholde sammenhængskraften i et samfund, netop fordi hovedparten af befolkningen *ikke* er kriminelle og derfor finder kriminalitet umoralsk. Det kan forekomme en anelse paradoksalt, men forklaringen er ifølge Durkheim, at kriminalitet medvirker til skabelsen af en kollektiv intentionalitet. Hermed forstås, at når en person begår en kriminel handling, vækker handlingen kollektiv fordømmelse af handlingen, hvilket manifesterer sig en i fælles afsky rettet mod den kriminelle. Dermed holder den kriminelle en fælles bevidsthed i live, som er med til at skabe en sammenhængskraft. Det styrker således tanken om, hvad der er rigtigt og forkert, når kriminelle handlinger begås, og det er præcis heri, Durkheim finder kriminalitetens funktion: den opretholder og vitaliserer sammenhængskraften, Pope (1975, 364-366).

Det karakteristiske ved funktionalismen er,

at den – ligesom Durkheim – definerer ting i forhold til den funktion, de tjener. Hvis man overvejer det et øjeblik, er det tydeligt, at mange af de ting og begreber, vi anvender i hverdagen, defineres ud fra den funktion, de tjener. Hvis et barn spørger os, hvorfor hjertet banker, vil vores svar ofte være, at hjertet skal cirkulere blodet rundt i kroppen. Dermed har vi givet en funktionel forklaring, som henviser til den funktion, som hjertet varetager. Durkheims tendens til at anvende funktionsforklaringer understreger slægtskabet mellem holismen og funktionalismen, selvom det dog er væsentligt at anføre, at man godt kan bedrive holistisk samfundsanalyse uden nødvendigvis at anvende funktionsforklaringer.

Det er imidlertid ikke helt problemfrit at bedrive funktionalistisk samfundsanalyse, idet funktionalismen ikke besvarer - for nu at blive i analogien fra ovenfor - hvad der i første omgang fik hjertet til at banke. På samme måde besvarer den funktionelle analyse af kriminalitetens bidrag til sammenhængskraften ikke, hvorfor kriminaliteten opstod i første omgang. Der mangler med andre ord en såkaldt kausal feedback-mekanisme, som får adfærden til at opstå i første omgang, Elster (1983, 61). Ligesom vi vil finde det utilfredsstillende at besvare barnets spørgsmål med det noget cirkulære svar, at hjertet pumper blod rundt i kroppen, er det ikke tilstrækkeligt at besvare samfundsvidenskabelige spørgsmål om institutioner og praksisser med henvisning til den funktion, de tjener. Det er altså en væsentlig anke mod funktionalismen, at den tilsyneladende har et fravær af en oprindelig mekanisme, der varetager en for systemet gunstig funktion. Udover de problemer, som fraværet af den kausale feedback-mekanisme, er der imidlertid også en moralsk anke, som kan rejses. Og denne er på sin vis mere interessant for dette blads læsere, da det omhandler implikationerne af at bedrive funktionalistisk samfundsanalyse.

Inden vi bevæger os videre til den moralske anke, vil jeg dog kort skitsere problemet med en redegørelse for grundelementerne i en funktionalistisk tilgang.

Funktionalismens grundelementer

Der er flere forskellige opfattelser af, hvad

en funktionalistisk analyse indebærer, hvorfor jeg her vil tage udgangspunkt i Jon Elsters indflydelsesrige bud på en sådan analyse. Elster argumenterer for, at funktionalismen findes i to nuancer – det svage og stærke program. De kan opsummeres som følger: Elster (1983, 56-57)

- Det stærke: Bronislaw Malinowskis princip. Alle sociale fænomener har gavnlige konsekvenser (intenderede eller ikke-intenderede, anerkendte eller ikke-ankendte), som forklarer dem.
- Det svage: Robert Mertons princip. Så snart sociale fænomener har gavnlige konsekvenser, ikke-intenderede og ikke-ankendte, kan de forklares ved disse konsekvenser.

Det centrale er her, at funktionalismen – nøjagtig som Durkheim – bekender sig til funktionelle forklaringer, der klassificerer og beskriver ting ud fra deres funktion. Elster opstiller hernæst fem forskellige kriterier til, hvad en funktionel analyse indeholder. Særligt de to første er interessante, fordi de underbygger, det vi fandt hos Durkheim: nemlig at den funktionelle analyse definerer ting ud fra deres funktion. Principperne lyder som følger:

1. Y er en effekt af X
2. Y er gavnlig for Z
3. Y er ikke-intenderet af agenten, der producerer X
4. Y - eller i det mindste den kausale relation mellem X og Y - er ikke-erkendt af aktørerne i Z
5. Y opretholder X via et kausalt feedback loop, som passerer gennem Z

Her er det særligt vigtigt at notere sig (1) og (2). Disse elementer af en funktionsanalyse lægger sig på linje med et andet indflydelsesrigt bud, nemlig Carl Hempels, som ligeledes betoner pkt. (1) og (2): "the trait i has effects which satisfy some "need" or "functional requirement in (system, red. FSS) s," Hempel (1959, 280).

Igen henvises der altså til konsekvenser, som ifølge funktionalisterne er med til at varetage og opretholde funktioner, der er gavnlige. Denne definition peger altså på, at der varetages en funktion, so har gunstige effekter. Det giver som nævnt problemer med kausaliteten, men der er også en moralsk anklage med funk-

tionalismen, som ovenstående definition gerne skulle tydeliggøre.

Liberal kritik af holisme og funktionalisme

Selvom funktionalisme er et bredt anvendt forskningsprogram, er der alligevel en række problemer med funktionalismen. Som nævnt er funktionalismens største problem i forhold til kausalitet: hvis vi definerer ting i henhold til de gavnlige konsekvenser, de opretholder, hvad skabte så i første omgang dette fænomen? Der mangler, kort sagt, en fortælling om, hvad der kom før selve denne funktion. Men der er også en filosofisk/moralsk anklage, som ofte rettes mod funktionalisterne og holisterne. Den kommer fra den metodologiske individualisme, og minder faktisk om de skillelinjer, som vi ofte finder i politik mellem liberale og mere kollektivt orienterede.

Funktionalismen er nemlig i vidt omfang knyttet til en organismetænkning - der ligesom holismen - ser samfundet som en helhed. Indvendingen fra den metodologiske individualisme går således på, at samfundet ikke er en helhed, men derimod består af "atomiserede individer". Idet funktionalismen er tæt forbundet med holismen, får det individualisterne til at afvise funktionalismen. De metodologiske individualister mener således ikke, at funktionalisme kan anvendes i samfundsvidenskab. Holismen er ifølge dette perspektiv kun anvendelig i den udstrækning, at vi kan forstå samfundet som en størrelse, der er skabt af enkeltdele. Men fordi holisterne netop ikke mener, at vi kan reducere sociale fænomener til kendsgerninger om individer, er de metodologiske individualister nødsaget til at afvise funktionalismen.

Argumentet fra MI går på, at organismetænkningen indebærer en overvejende risiko for, at enkeltindivider negligeres til fordel for helheden af individer. Ved at anskue samfundet som en helhed, tages der ikke udgangspunkt i de enkelte individer, men kollektivet. Det er problematisk, fordi det er velkendt, at mennesker varierer i præferencer, holdninger, livsstil og talent.

Alverdens totalitære regimer og ideer har netop været funderet i tanken om et kollektiv,

og har derfor legitimeret en underordnelse af individet til fordel for kollektivet. Holisterne kommer ikke udenom, at underordnelsen af individet i politisk henseende i værste fald har kunnet legitimere en fornedrende behandling af minoriteter, politisk forfølgelse og drab. Det er en ubehagelig kendsgerning, og det er præcis derfor, at den liberale/individualistiske anke er så betydningsfuld. Ved at betragte samfundet som en helhed, tages der med andre ord ikke højde for, at vi er forskellige, hvilket ifølge dette synspunkt kan have ubehagelige implikationer. Hvis vi betragter samfundet som en helhed, er det vanskeligt at forestille sig en vidtgående respekt og anerkendelse af den enkeltes autonomi, som i liberal tænkning angiver en demarkationslinje for andres legitime indblanding. Der er således tale om en stærk moralsk anke fra metodologiske individualister og liberale, og på den baggrund kan kritikken af funktionalismen ses som parallel til opgøret mellem liberale og kollektivist. Netop Durkheim er af flere blevet henført til en konservativ tradition (se fx Tvede (2016, 122-136).

Hvis vi vender tilbage til funktionalismens henvisning til de gavnlige konsekvenser, som et fænomen kan opretholde, så rejses der ifølge de metodologiske individualister yderligere vanskeligheder. For hvis vi betragter sociale institutioner ud fra et perspektiv, der tilsiger, at de tjener en gavnlig funktion, bliver funktionalismen i værste fald et utilsigtet forsvar for det bestående. Hvis alle sociale institutioner tjener gavnlige konsekvenser, som det følger af Malinowskis princip, synes det vanskeligt at udskifte endog kritisere disse. Som anført tidligere, er det ikke utænkeligt, at enkeltindivider lider under en given samfundsindretning eller social institution. Sociale institutioner som religion og familie har i visse afarter vist sig undertrykkende og konforme, hvilket særligt minoriteter har lidt skade under. Men med funktionalismens fokus på de gavnlige konsekvenser - i dette tilfælde sammenhængskraft og social integration - bliver det pludselig vanskeligt at kritisere disse institutioner. Dermed indebærer funktionalismen en iboende risiko for at legitimere undertrykkende samfundsindretninger, Rosenberg (2016, 204).

Konklusion

Holismen er en videnskabsteoretisk anskuelse, der ser samfundet som helheden af enkelt-delene. I kontrast til denne anskuelse står den metodologiske individualisme, som betoner, at samfundet består af enkeltdelene. Holismen er tæt beslægtet med funktionalismen, der definerer fænomener i forhold til den funktion, de tjener. I Durkheims analyse af kriminalitet betoner han således, at kriminalitet er medvirkende til at skabe sammenhængskraft i samfundet. Selvom man godt kan være holist uden at bekende sig til en funktionalistisk analyse, er de to grene tæt forbundne.

Det er på dette bagtæppe, at den metodologiske individualisme kritiserer holismen for at overse enkeltindivider, medens funktionalismen kritiseres for at være et utilsigtet forsvar for den bestående orden, der i værste fald kan legitimere undertrykkelse, forfølgelse og andet, der i et moderne samfund vil blive betragtet som illegitimt.

Litteratur

- Carl, Hempel (1959): *The logic of functional analysis*, i Llewelyn Gross (red.) *Symposium on Sociological Theory*. Harper & Row.
- Durkheim, Émile (1895): *Den sociologiske metodes regler*. Hans Reitzels Forlag, 2000. 2. udgave.
- Durkheim, Emilé (1897): *Selv mordet*. Gyldendal, 2012. 3. udgave.
- Elster, Jon (1983): *Explaining Technical Change*. Cambridge University Press.
- Pope, W. (1975). "Durkheim as a Functionalist". *The Sociological Quarterly*, 16 (3), 361-379.
- Rosenberg, Alexander (2016): *Philosophy of Social Science*. 5. Udgave. Westview Press
- Tvede, Lars (2016): *Gåsen med de gyldne æg*. Gyldendal Business.

Vil du skrive i LIBERTAS?

Har du lyst til at bidrage til et af de kommende numre af LIBERTAS, så send en e-mail til redaktøren på: torbenmarkp@hotmail.com

LIBERTAS bringer såvel artikler inden for som uden for tema, debatindlæg samt anmeldelser af bøger og film m.m., men redaktionen påtager sig intet ansvar for materiale tilsendt uopfordret.

Skrivevejledning

- Alle indlæg skal være skrevet i Word
- Kort resume på maks 100 ord
- Kort forfatterbiografi på maks 20 ord
- Begræns tekstformatteringen, fremhævet tekst som kursiv ikke understreget
- Artikler må meget gerne indeholde illustrationer, grafer og tabeller, der vedlægges separat som JPG-filer og i sort-hvid
- Noter som fodnoter, ikke slutnoter
- Der anføres kilder for alle direkte refererede eller citerede kilder
- Litteraturhenvisninger i teksten anføres med forfatternavn og årstal og evt. sidetal i parentes, eksempelvis: Friedman (1992, 56).
- Litteraturliste sidst i artiklen. Citeret litteratur anføres alfabetisk efter efternavn og dernæst årstal, jf.

Friedman, Milton (1990): "Bimetallism revisited," *Journal of Economic Perspectives*, 4, 85-104.

Friedman, Milton (1992): *Money Mischief. Episodes in Monetary History*. New York.

Kommende numre af LIBERTAS

LIBERTAS nr. 71. Oktober 2019: **Liberalisme og den franske revolution I**. Deadline: 31.1.2020

LIBERTAS nr. 72. Februar 2020: **Liberalisme og den franske revolution II**. Deadline: 31.3.2020

LIBERTAS nr. 73. Juni 2020: **Er liberalismen slået fejl?** Deadline 18.5.2020

LIBERTAS nr. 74. Oktober 2020: **Frihandel, globalisering og protektionisme**. Deadline 1.10.2020.

LIBERTAS nr. 75. Februar 2021: **Thomas Hobbes**

DEN SYNLIGE HÅND

Borgerlig regering

